

MÜSLÜMAN DÜNYADAN FİKRİ BİRİKİMLER

2021 Genel Görünümü

Hazırlayanlar:
Beyza Nur Yaşar
Büşra İnce
Selvanur Demircan
Gülnaz Yücel

İLKE
İlim kültür eğitim vakfı

todam
TOPLUMSAL DÜŞÜNCE VE ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

MÜSLÜMAN DÜNYADAN FİKRİ BİRİKİMLER

2021 GENEL GÖRÜNÜMÜ

Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler Raporu, Müslüman Toplumlarında Düşünce ve Hareketler projesi kapsamında her ay yayımlanan Müslüman Dünyada Fikri Birikimler Bülteni'nde 43 ülkeden 200'e yakın düşünce kuruluşu ve araştırma merkezinin yazılı ve sözlü faaliyetlerinin takip edilip analiz edilmesi sonucu oluşturulmuştur. Raporda, 2021 yılı boyunca Müslüman toplumlarda ortaya konan fikri çalışmalar COVID-19, iklim değişikliği, insan hakları, ekonomi ve kalkınma gibi toplamda 11 tema üzerinden ele alınmış, böylece okuyucuya Müslüman toplumların gündemini sistematik bir bakış açısıyla sunmak hedeflenmiştir.

Proje Yürütücüsü : Lütfi Sunar
Editör : Gülnaz Yücel
Hazırlayanlar : Beyza Nur Yaşar, Büşra İnce, Selvanur Demircan, Gülnaz Yücel
Tasarım : Seyfullah Bayram

©İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı, İstanbul 2022

İLKE Yayın No : 122
ISBN : 978-625-7684-87-3
E-ISBN : 978-625-7684-86-6
DOI : <http://dx.doi.org/10.26414/mdfb01>

İLKE Vakfı, toplumsal meselelerle ilgili bilgi, politika ve strateji üreten, karar alıcılara yol gösterecek araştırmalar yapan ve gelecek için gerekli birikimin oluşmasına katkı sağlayan bir sivil toplum kuruluşudur.

Bu Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler 2021 Raporu Toplumsal Düşünce ve Araştırmalar Merkezi (TODAM) tarafından hazırlanmıştır. TODAM; adil, hakkaniyetli ve müreffeh bir toplum hedefini hayata geçirmek üzere düşünce ve strateji üretmektedir.

Adres: Aziz Mahmut Hüdayi Mah. Türbe Kapısı Sk. No: 13 Üsküdar/ İstanbul Telefon: +90 216 532 63 70 E-posta: todam@ilke.org.tr Web: ilke.org.tr

© Tüm hakları saklıdır. İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı'nın yazılı izni olmadan bu eserin hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla çoğaltılamaz. Yazıda belirtilen görüşler yazara aittir ve İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı'nı bağlayıcılığı yoktur.

H A Z I R L A Y A N L A R

Beyza Nur Yaşar, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Tarih bölümünden 2019 yılında mezun oldu. Aynı üniversitede Tarih bölümünde yüksek lisansına devam etmektedir. İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfında araştırma stajyeri olarak görev almaktadır.

Büşra İnce, Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünden 2021 yılında mezun oldu. Aynı yıl içinde İbn Haldun Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde yüksek lisans eğitimine başladı. İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı bünyesindeki Toplumsal Düşünce ve Araştırmalar Merkezinde proje asistanı olarak çalışmaktadır.

Gülnaz Yücel, 2020 yılında İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun olmuştur. Milli Savunma Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler yüksek lisans programına devam etmektedir. İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfında araştırmacı olarak çalışmaktadır. İLKE Analiz sitesinin editörlüğünü ve Müslüman Toplumlarda Düşünce ve Hareketler projesinin koordinatörlüğünü yapmaktadır.

Selvanur Demircan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünden 2021 yılında mezun oldu. Yüksek lisans eğitimine aynı bölümden İstanbul 29 Mayıs Üniversitesinde devam etmektedir. İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı bünyesindeki Toplumsal Düşünceler ve Araştırmalar Merkezinde proje asistanı olarak görev almaktadır.

İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı, kurulduğundan bu yana araştırma birimleri ve alt kuruluşlarıyla birlikte Türkiye'nin yüzleşmekte olduğu sorunları tespit ederek çözüm önerileri getirmeye devam ediyor. Bu faaliyetler kapsamında bugüne kadar yayımlamış olduğu raporlar, politika notları, görüş yazıları; gerçekleştirdiği seminerler, söyleşiler ve çevrim içi panellerin kapsamını büyütmek üzere yeni ve iddialı bir adım atıyor. Çalışma alanlarını ve hedef kitlesini büyütmek üzere atacağı bu adımda "Toplumsal Düşünce ve Araştırma Merkezi" isimli yeni bir araştırma merkezini kurmuş bulunuyor.

Toplumsal Düşünce ve Araştırma Merkezi (TODAM), Türkiye'den başlayarak Müslüman toplumların gündemini yoğun biçimde işgal eden kitlesel sorunları nedenleri ile incelemeyi ve aralarındaki ilişkileri analiz etmeyi; bu sorunlara incelediği toplumun birikimi ile İLKE tecrübesini birleştirerek somut çözüm önerileri getirmeyi hedefliyor. Merkezden çevreye yayılan bir yöntem ile gerçekleştireceği araştırma ve yayın çalışmalarında; Türkiye ve Müslüman toplumların en önde gelen işsizlik, gelir eşitsizliği, beyin göçü, sığınmacı, kentleşme, insan hakları ihlalleri, aile içi şiddet, emeklilik sistemi ve konut gibi sorunlarını ele alıp nicel veriler ışığında çözüm önerileri sunmayı hedefliyor.

TODAM; bilhassa 2000 yılı sonrası Türkiye'de ve Müslüman toplumlarda hukuk, eğitim, ekonomi ve sosyal hizmet alanlarında yürütülen çalışmaların istatistiki verilerini araştırmacıların istediği biçimde kıyaslayabileceği yahut farklı verileri birleştirebileceği bir veri tabanında istifadeye sunuyor. Hedeflerini gerçekleştirmek üzere temin edeceği nicel verileri, oluşturduğu veri tabanı üzerinden araştırmacıların erişimine açarak yürütülecek bağımsız akademik çalışmalara da alan ve imkân sunan bir merkez işlevi görüyor. Böylelikle uzun yıllardır eksikliği hissedilen bir toplumsal ihtiyaç daha yine İLKE Vakfı tarafından giderilmiş oluyor.

MÜSLÜMAN TOPLUMLARDA FİKİR VE HAREKETLER PROJESİ

Müslüman Toplumlarda Fikir ve Hareketler Projesi, İLKE İlim Kültür ve Eğitim Vakfı tarafından 2021 yılında Müslüman dünyanın gündeminde ne tür değişimler, sorular, gelişmeler, yönelimler, etkileşimler ve tartışmaların mevcut olduğunu araştırıp bunların takibini ve analizini yapmak ve Müslüman dünyayı bu tartışmalar bağlamında inceleyip Türkiye'deki akademisyen, entelektüel, siyasi ve dini elitleri haberdar etmek amacıyla hayata geçirilen bir projedir.

İslami hareketler veya İslami kuruluşlar denildiğinde gayesi veya motivasyonu İslamcılık olan hareket ve kuruluşlar akla geliyor. Biz İLKE İlim Kültür ve Eğitim Vakfı olarak Müslüman Dünyada Fikir ve Hareketler projesinde, daha kapsayıcı bir çalışma yaptığımız için Müslüman hareketler ve kuruluşları baz aldık. Ayrıca proje adında Müslüman ülkelerde demek yerine Müslüman toplumlarda diyerek Müslüman olmayan ülkelerdeki Müslüman hareketleri ve kuruluşları da bu projenin çalışma alanına dahil ettik.

Müslüman toplumlarda var olan düşünsel zemini, dünyayı yorumlarken ortaya koydukları bilinci ve davranışlarını şekillendiren tutumu fikir olarak ifade ediyoruz. Müslüman dünyanın ortaya koyduğu yazılı ve sözlü entelektüel çabaları fikri bir eylem olarak ele alıyor ve bu çalışmaların takibini yapıyoruz. Bu doğrultuda sivil toplum kuruluşları, düşünce ve araştırma kuruluşları (think-tank), üniversiteler ve akademik enstitülerin gerçekleştirdiği faaliyetlerden Müslüman dünyanın gündemine ilişkin bir profil sunmuş oluyoruz.

Müslüman hareket olarak fikri bir motivasyonla çalışmalar yapan sivil toplum hareketleri, eğitim hareketleri, insan hakları hareketleri, direniş hareketleri ve ihya hareketlerini bu proje kapsamında Müslüman hareketler olarak tanımlıyoruz. Onların fikri çalışmalarını; güncel toplumsal, siyasi ve ekonomik sorunlara yönelik ortaya koydukları çözüm önerilerini ve reçetelerini inceliyoruz.

Projenin içerisinde bir düşünce tarihi çalışması ortaya koymayı amaçlamıyoruz. Dolayısıyla bu proje kapsamında, ortaya çıkan ürünlerin kaynağına dair bir bağlam ortaya koymak dışında tarihsel bir çalışmayı hedeflemiyoruz. Yine aynı şekilde bu çalışmanın tek bir havza veya bölge çalışması olmasını istemiyoruz. Çünkü bu projenin kapsamını; bölge ve havzayı aşan ve küresel çapta var olan Müslüman toplumlardaki fikri dinamikleri araştırmak olarak görüyoruz.

Müslüman Toplumlarda Fikir ve Hareketler projesini içinde bulunduğumuz yüzyıla ait düşüncelerin nasıl şekillendiğine ilişkin bir çalışma olarak sınırlandırmıyoruz.

Proje, şimdi ve geleceğe yönelik bir perspektifle Müslüman toplumlardaki düşünce ve hareketlere ilişkin güncel olanı ele alarak tasnif edilmiş veriye ulaşma amacını gütmektedir. Tasnif edilmiş veriye ulaşma amacımız ise projenin yalnızca yatay değil dikey genişlemesini de sağlayarak Müslüman toplumlarda tematik derinleşmelerin hangi toplumsal kavramlar üzerinden geliştiğini bulmaktır.

Müslüman Topumlarda Düşünce ve Hareketler Antolojisi

Müslüman Düşünce ve Hareketler Antolojisi; tüm dünyada var olan ve etkili fikri çalışmalar yapan düşünce kuruluşları, think-tankler, enstitüler, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları, araştırma merkezleri gibi kurum ve kuruluşların; topluma etki eden, kitleleri yönlendiren, toplumsal faydayı önceleyen, insan hakları veya siyasal haklar üzerine eylemlerde bulunan ve Müslüman toplumlarda fikri bir izlek ortaya koymayı amaçlayan fikri hareketlerin; kanaat önderleri, entelektüeller, akademisyenler, siyasetçiler ve eğitimciler gibi modern toplumsal gruplar içinde bulunan entelektüel şahsiyetlerin olduğu bir antoloji olacaktır.

Bu antolojide mevcut olan kurum, kuruluş, hareket ve şahsiyetler insan hakları, medya, İslami çalışmalar, eğitim, kalkınma, ekonomi, kadın çalışmaları, çevre çalışmaları, İslami finans, bölgesel çatışmalar, uluslararası siyaset gibi temalar altında çapraz analiz yöntemi ile birbiri ile karşılaştırılarak analiz edilecektir. Yaklaşık üç sayfa olan bu analizlerin dışında, antolojide yer alan her kurum, kuruluş, hareket ve şahsiyetle ilgili bir bilgilendirme sayfası yer alacak ve çeşitli verilerle bu bilgiler desteklenecektir.

Müslüman Dünyada Fikri Birikimler Bülteni

Proje kapsamında dünyanın dört bir yanından 200'e yakın Müslüman düşünce kuruluşunun araştırılarak ürettiği fikri birikimlere göre kategorilendirildiği bir veri tabanı oluşturuyoruz. Bu veri tabanında kurumların kuruluş tarihleri, fikri yakınlıkları, mezhepleri ve çalışmalarına dair bilgilere yer veriyoruz.

Her ay düzenli şekilde çalışmalarını inceliyor, fikri çalışmalarını aylık olarak Müslüman Dünyada Fikri Birikimler bülteninde raporluyoruz. Bunu yaparken Müslüman toplumda ve Müslüman dünyada hangi temaların öncelikli olarak çalışıldığını, gündemlerinde neler olduğunu araştırıyoruz. Böylelikle araştırılan tüm ülkelerdeki güncel temalar arasında ortaklaşa temaları kıyaslayabiliyor ve bu çalışmalarını ortak temalar bağlamında karşılaştırmalı şekilde analiz ediyoruz. Her ay ikişer tane analiz yazısı hazırlayarak ilkeanaliz.com sitesinde yayınlıyoruz.

Bunlar dışında çalışma yapan kuruluşlardan her ay bir tane seçerek bültende öne çıkarıp çalışmalarını, haklarındaki bilgileri derleyerek bir tanıtım yazısı hazırlıyoruz. Ayrıca o ay bültende çalışmalarına yer verdiğimiz kuruluşları da bültenin sonunda kısa bir tanıtım yazısı ile tanıtıyoruz.

Müslüman dünyadaki düşünce kuruluşlarının çalışmalarını inceleyip bülten halinde yayımlamakla, Müslümanların dünya gündeminde gerçekleşen olaylara ne şekilde yaklaştığını, hangi sorunlara hangi çözüm yöntemleri uyguladıklarını ve kendileri için önemli olan faaliyetlerde ürettikleri bilgi deneyimini okuyucu ile buluşturmuş oluyoruz.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
1. COVID-19 SALGINI	3
2. EĞİTİM	7
3. DİJİTALLEŞME VE TEKNOLOJİ	16
4. EKONOMİ VE KALKINMA	23
5. ENERJİ	29
6. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ	35
7. ULUSLARARASI POLİTİKA	42
8. GÖÇ	52
9. KADIN	57
10. İNSAN HAKLARI	62
11. TARİH VE MEDENİYET	69
12. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	72
KAYNAKÇA	76

SUNUŞ

Müslüman toplumların yaşadığı coğrafyada değişen ve gelişen dünyaya ilişkin ortaya koydukları fikri çalışmaların izini sürmek, bir yandan Müslüman toplumlarla tanış olmanın yolunu açarken diğer yandan küresel boyutta Müslümanların düşünsel çabalarının nerede konumlandığını tespit etmeye imkân sağlamaktadır. Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Ortadoğu, Kuzey Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya bölgelerinin sorunları, çözüm önerileri ve dinamikleri birbirinden farklılaşmakta ve tüm bu coğrafyada gündem edilen konular Müslüman toplumlara ilişkin karşılaştırmalı bir perspektif sunmaktadır.

Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler Raporu, Müslüman Toplumlarında Düşünce ve Hareketler projesi kapsamında her ay yayımlanan Müslüman Dünyada Fikri Birikimler Bülteni'nde 43 ülkeden 200'e yakın düşünce kuruluşu (think tank) ve araştırma merkezinin yazılı ve sözlü faaliyetlerinin takip edilip analiz edilmesi sonucu oluşturuldu. Bu yönüyle raporda Müslüman toplumların gündemlerine dair yazılı ve sözlü faaliyetler üzerinden yapılan analizlerin yer alması Türkiye'de bir ilk olarak kabul edilebilir. Raporda, 2021 yılı boyunca Müslüman toplumlarda ortaya konan fikri çalışmalar COVID-19, iklim değişikliği, insan hakları, ekonomi ve kalkınma gibi toplamda 11 tema üzerinden ele alınmakta, böylece okuyucuya Müslüman toplumların gündemini sistematik bir bakış açısıyla sunmak hedeflenmektedir. Raporda çapraz analiz yöntemiyle incelenen çalışmalar neticesinde bölgesel ve ülkesel tespitlerde bulunarak "Hangi bölge veya ülkede hangi konu neden gündeme geldi?" sorularına cevap niteliğinde tespitler yer almaktadır.

2021 yılı boyunca fikri çalışmaları takip edilen Müslüman toplumların dinamik bir düşünsel üretime sahip olduğu aşikardır. Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler Raporu, Müslüman toplumların gündemlerine ışık tutmakla birlikte Türkiye ile Müslüman dünya arasında köprü kurarak akademik çalışmalar için konu ve içerik zeminine katkı sağlamayı hedeflemektedir. İLKE Vakfı olarak Müslüman toplumları derinden etkileyen kitlesel sorunların akademik mecrada çalışılmasını önemsemekle birlikte bu sorunlara yönelik çözüm önerileri geliştirmeyi de önemsiyoruz. Bu çerçevede Müslüman toplumların sorunlarının çözümüne dair bir çaba olarak Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler Raporunu ilgililerin istifadesine sunuyoruz.

Lütfi Sunar

GİRİŞ

Müslüman Toplumlarında Fikir ve Hareketler Projesi, İLKE İlim Kültür ve Eğitim Vakfı tarafından 2021 yılında Müslüman dünyanın gündeminde ne tür değişimler, sorular, gelişmeler, yönelimler, etkileşimler ve tartışmaların mevcut olduğunu araştırıp bunların takibini ve analizini yapmak ve Müslüman dünyayı bu tartışmalar bağlamında inceleyip Türkiye'deki akademisyen, entelektüel, siyasi ve dini elitleri haberdar etmek amacıyla hayata geçirilen bir projedir.

Proje, şimdi ve geleceğe yönelik bir perspektifle Müslüman toplumlardaki düşünce ve hareketlere ilişkin güncel olanı ele alarak tasnif edilmiş veriye ulaşma amacını gütmektedir. Tasnif edilmiş veriye ulaşma amacımız ise projenin yalnızca yatay değil dikey genişlemesini de sağlayarak Müslüman toplumlar da tematik derinleşmelerin hangi toplumsal kavramlar üzerinden geliştiğini bulmaktır. Tematik derinleşmeden kastımız Müslüman toplumlarda üzerinde en çok durulan temalarla ilgili fikri çalışmaların daha yoğun incelenmesi ve araştırılmasıdır.

Proje kapsamında hazırladığımız bu çalışma da ülkeler üzerinden değil temalar üzerinden bir fikir haritalandırması gerçekleştirerek Müslüman toplumların hangi temalar üzerine yoğunlaştığını tespit edip bunların ekonomik, siyasi ve toplumsal olarak çapraz analiz yöntemiyle karşılaştırılmasından oluşmaktadır.

Proje kapsamında 43 ülkeden 200'e yakın Müslüman düşünce kuruluşunun araştırılarak ürettiği fikri birikimlere göre kategorilendirildiği bir yıllık analiz raporu hazırlamaya çalıştık.

Müslüman dünyadaki düşünce kuruluşlarının çalışmalarını inceleyip bülten halinde yayımladığımız Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler

Bülteni'nden hareketle; Müslümanların dünya gündeminde gerçekleşen olaylara ne şekilde yaklaştığını, hangi sorunlara hangi çözüm yöntemleri uyguladıklarını ve kendileri için önemli olan faaliyetlerde ürettikleri bilgi deneyimini okuyucu ile buluşturmuş oluyoruz.

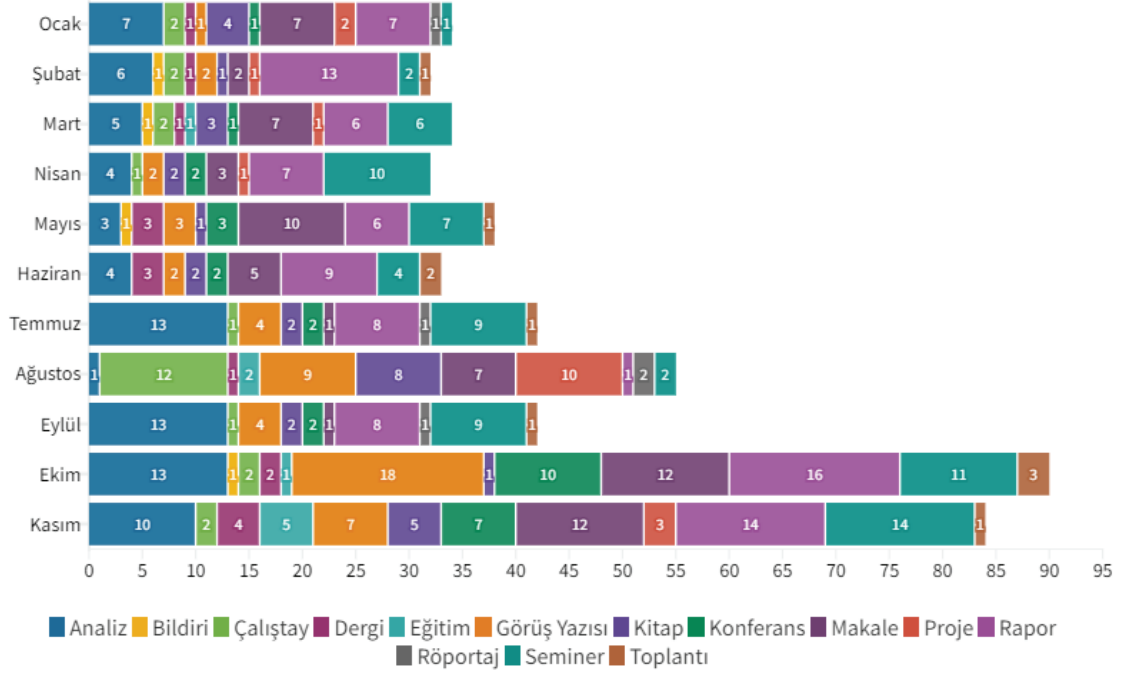
Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler Bülteni'nde 2021 yılı boyunca aylık olarak izleyip raporladığımız 43 ülkedeki düşünce kuruluşlarının yer verdiğimiz faaliyetlerini; analiz, bildiri, görüş yazısı, çalıştay, dergi, eğitim, kitap, konferans, makale, proje, rapor, röportaj, seminer, toplantı başlıkları altında farklı türlerde raporladık. Bu sayede yazılı ve sözlü fikri birikimleri ayrıştırmış olduk.

2021 yılında Müslüman dünyanın gündeminde yer alan konular genellikle mevcut küresel sistem içerisinde birçok ülkeyi etkileyen konular olmuştur. Özellikle COVID-19, iklim değişikliği, insan hakları, ekonomi ve kalkınma, göç, enerji gibi temalar tüm dünyayı ilgilendiren ve tüm dünyanın gündeme alarak fikir, strateji ve politika ürettiği konular olmuşken İslami finans, Müslüman kadın hakları, İslami yönetim, Müslüman hareketler, kültürel çalışmalar ve İslami eğitim gibi konular Müslüman toplumların özel olarak ilgilendiği temalar içinde yer almıştır.

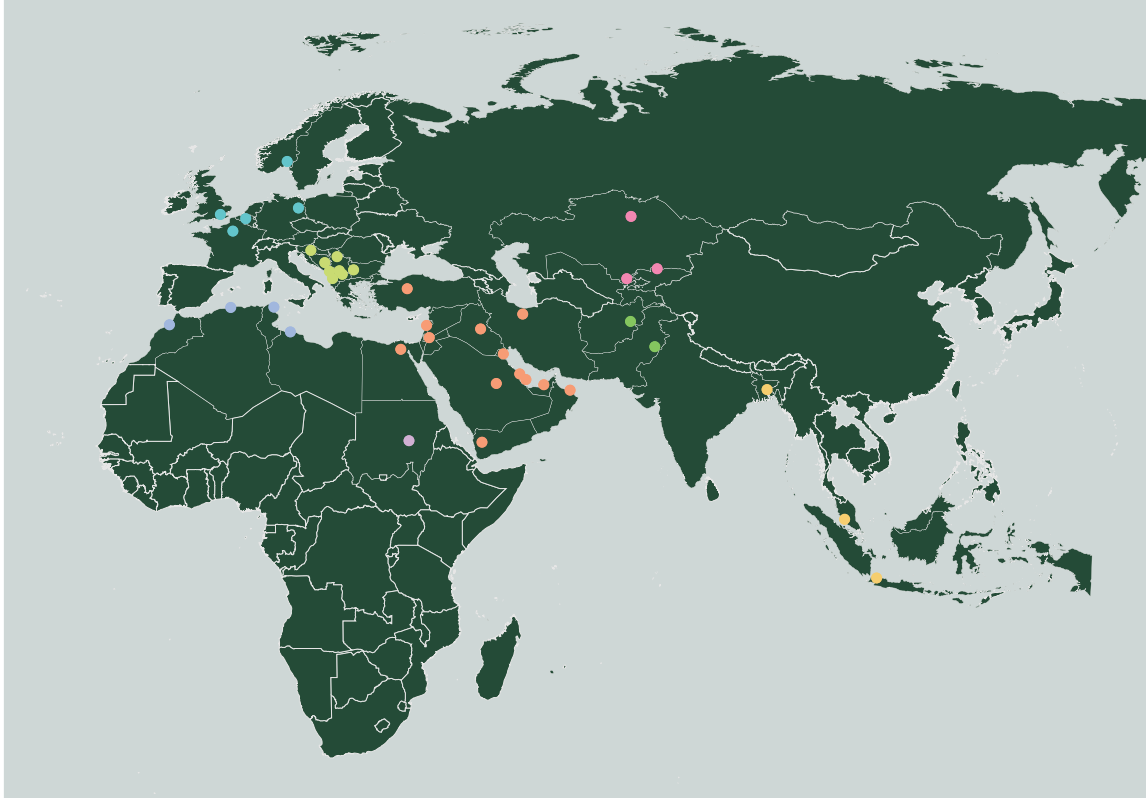
Müslüman ülkeler karşılaştıkları küresel sorun ve yeniliklere karşı hem bir cevap üretme hem de bir pozisyon alma halindeyken yerelde de kendi kültürel ve varoluşsal devamlılıklarını koruma gayretine girişmiştir. Bu çalışma 2021 yılı özelinde bu gayretleri belli temalar ve konulardan hareketle göstermeyi amaçlamıştır.

MÜSLÜMAN DÜNYADAN FİKRİ BİRİKİMLER

2021 Genel Görünüm

Grafik 1. Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler Bülteni'nde 2021 Yılında Yer Alan Faaliyetlerin İçerik Dağılımı

- Avrupa
- Güneydoğu Asya
- Ortadoğu
- Afrika
- Güney Asya
- Kuzey Afrika
- Orta Asya
- Balkanlar

Harita 1. Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler Bülteni Kapsamında İncelenen Avrupa, Asya ve Afrika'daki Ülkeler

COVID-19 SALGINI

2020 yılının başından beri tüm dünyayı saran ve etkileyen COVID-19 salgını, ülkelerin ekonomilerinden toplumsal hayatına pek çok şeyi değiştirmiştir. Bu değişim ve dönüşümün nasıl karşılandığı ise her bölgenin kendine has yapısı içerisinde değerlendirilmiştir. Evlerinde uzun süre karantina altında kalan insanların toplumsal cinsiyeti tekrardan gündeme getirdiği gözlemlenmiş ve ülkelerin kendilerini her türlü giriş-çıkışlara kapayışı pandemi dönemini farklı açılardan değerlendirmeyi de mümkün kılmıştır. Bütün bunlar göz önüne alındığında "Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler Bülteni"nde yer alan kurumlarda COVID-19 temalı 35 faaliyet kaydedilmiştir. Söz konusu faaliyetlerden esinlenilerek bu raporda, COVID-19 ile ilgili olarak ekonomik, siyasi ve toplumsal etkilerinin olduğu konulara değinilecektir.

COVID-19'un Ekonomik ve Politik Yansımaları

Salgın hastalıklar insanların yalnızca sağlıklarını değil ülkelerin bütçe ve diğer etkinliklerini de değiştiren ve dönüştüren bir etkiye sahiptir. COVID-19 salgın döneminde fazlasıyla tecrübe edilen bu sürecin de gösterdiği üze-

re COVID-19 ekonomi, eğitim ve sosyal hayat üzerinde kalıcı izler bırakmıştır. Söz konusu süreç her ülke için farklı tecrübe ve tedbir alanları oluşturmuş ve bu alanlarda akademik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Salgının en çok etkisini gösterdiği alan ekonomi olmuştur. Sınırlarını kapatan ülkeler arasında ticaretin aksaması özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınma planlarını sekteye uğratmıştır. Bu durumla beraber yalnızca az gelişmiş ya da gelişmemiş ülkeler için değil; Çin, ABD, Almanya, Fransa için de pandemi sonrası dönemde kişi başına düşen gelirin azalacağı öngörülmüştür.¹

COVID-19 salgın dönemi araştırmacılar için bir milat kabul edilmiş ve öncesi-sonrası şeklinde farklı açılardan ele alınmıştır. Pandemi süreci özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomisini etkilemiştir. Bu ülkeler pandemi sonrası süreçte ekonomilerini düzeltmenin yollarını aramışlardır. Orta Asya ülkelerinin dahil olduğu bu kategoride Özbekistan'da pandemi sonrası süreçte ekonominin toparlanabilmesi için sürdürülebilir kalkınma planlarından hareketle neler yapılabileceği gündem olmuştur.² Bunun yanında petrole dayalı bir ekonomi sürdüren Suudi Arabistan'da ise pandemi ve sonrası için benzin fi-

1 Çiğdem Börke Tunalı, "COVID-19 Pandemisinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi", COVID-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri, Dilek Demirbaşı, Veysel Bozkurt, Sayım Yorğun, Ed. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2020, s. 25.

2 "Pandemi Sonrası Orta Asya Bölgesi Ülkelerinin Sosyal ve Ekonomik Toparlanması", Ekonomik Araştırma ve Reform Merkezi, Erişim Tarihi: 3 Ocak 2022, <https://www.cer.uz/ru/post/publication/socialnoe-i-ekonomiceskoe-vosstanovlenie-stran-regiona-centralnoj-azii-posle-pandemii>.

Fotoğraf 1. Birleşmiş Milletlerin Aşı Seferberliği, 2021, UNICEF.

yatları önemli gündemlerden biri olmuştur.³ Ekonomik etkisinin yanında aşı politikası, pandemi dönemi iş birlikleri gibi başlıklarla gündeme gelen COVID-19 süreci pek çok politik eyleme de sebep olmuştur. Özellikle pandemi sürecini iyi koordine eden ülkeler burada yetersiz olan yerlerle iş birliği yapıp test kiti-aşı temininde yardımcı olmuştur.⁴ Bu noktada Pakistan'a yardım eden Çin gündeme gelirken; aşı pasaportları, seyahat kısıtlamaları gibi yeni kavramların dahil olduğu düzende Malezya'da Institute of Strategic and Interna-

tional Studies Malaysia aracılığıyla aşılardan ve diğer imkanların herkese eşit şekilde ulaşmadığının altı çizilmiştir.⁵ Malezya kendi ülkesinde artan yoksulluğa işaret ederken bölgesel bir krizden söz etmiştir. Malezya'da pandemi süreci Asya Mali Krizi'nden bu yana en büyük daralmayı beraberinde getirmiştir.⁶ Pandemi sonrası ekonomik toparlanma gündemlerinin Malezya, Endonezya ve Bangladeş gibi ülkelerde toplanmış olması dikkat çekmiştir. Bunun sebebi hem yoğun nüfusa sahip olmaları hem de gelişmekte olan ülkeler olma-

3 "COVID-19'un Ulaştırma ve Benzin Talebi Üzerindeki Etkisini Yeniden İncelemek", King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, Erişim Tarihi: 5 Ocak 2022, <https://www.kapsarc.org/ar/research/publications/revisiting-the-impact-of-covid-19-on-the-demand-for-transport-and-gasoline/>

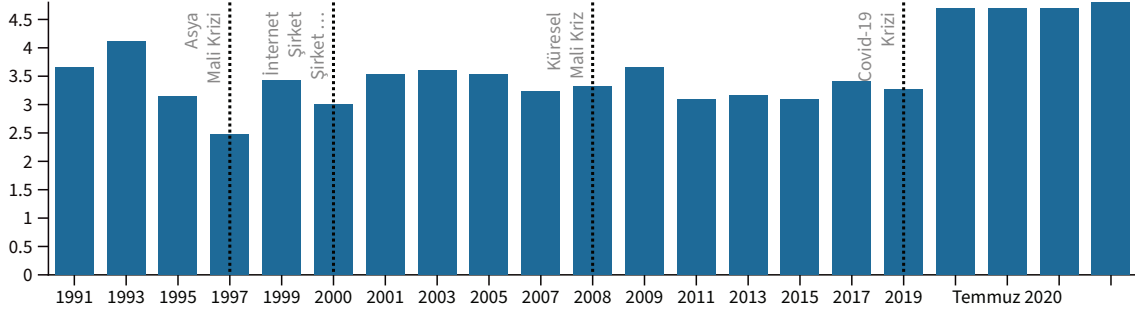
4 "Çin-Pakistan COVID-19 İş birliği", Institute of Strategic Studies Islamabad, Erişim Tarihi: 3 Ocak 2022, <https://issi.org.pk/report-public-talk-on-china-pakistan-covid-19-cooperation/>.

5 "COVID-19'a Uyum: Malezya'nın Yeni Dünya İçin Dış Politika Öncelikleri", Institute of Strategic and International Studies Malaysia, Erişim Tarihi: 10 Ocak 2020, <https://www.isis.org.my/recent-event/adapting-to-covid-19-malaysian-foreign-policy-priorities-for-the-new-world/>.

6 "Malezya Covid-19 Ekonomik Krizinden Nasıl Kurtulacak", Institute of Strategic and International Studies Malaysia, Erişim Tarihi: 10 Ocak 2022, <https://www.isis.org.my/2021/09/20/how-will-malaysia-survive-the-covid-19-economic-crisis-the-answer-may-be-from-lessons-learned-in-the-past/>.

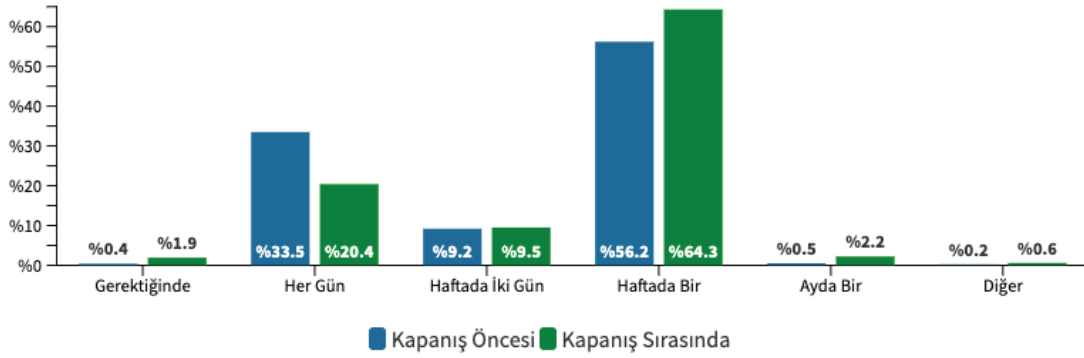
MÜSLÜMAN DÜNYADAN FİKRİ BİRİKİMLER

2021 Genel Görünüm

Grafik 2. Malezya'da İşsizliğin Yıllara Göre Değişimi (1991-2020)

Kaynak: Institute of Strategic and International Studies Malaysia, 2021

Grafik 3. Cezayir'de Ankete Katılanların Karantina Öncesi ve Sırasındaki Tüketim Oranları

Kaynak: CREAD, 2021

larından dolayı daha hassas bir ekonomiye sahip olmalarıdır. Aşağıda yer alan grafikte Malezya'nın işsizlik oranları verilmiştir. 2020 senesine kadar gözlemlenen işsizlik oranlarının pandemi sonrası için arttığı şüphesizdir. Malezya için gerçekleşen bu tablo Endonezya ve Bangladeş için de farklılık göstermemiştir.

Bunlara ek olarak Cezayir'in ekonomik toparlanmayı planlama adımı tüketici eğilimlerini ölçen istatistik verilerini önümüze çıkarmıştır.⁷ Bunun sebeplerinden öne çıkan ise Cezayir'de meydana gelen finansal krizle beraber kişi başına düşen gelirin azalması-

nın toplum tarafından nasıl karşılandığını ve hangi alışkanlıkları doğurduğunu belirlemektir. Karantina öncesi ve sonrası şeklinde ayrılan aşağıdaki tabloya göre Cezayir'de insanların günlük ihtiyaç alışverişlerini toplu bir şekilde yaptığı ve diğer ihtiyaçlarını ise daha tedbirli aldığı gözlemlenmiştir.

Pandeminin Toplumsal Değişimlere Etkisi

Pandemi sürecinde uzaktan eğitim, evden çalışma, çeşitli kısıtlamalar ve aşı gibi durumlar

7 "Covid-19 Etki Serisi: Covid-19 Pandemisi Zamanlarında Tüketim Eğilimleri", CREAD, Erişim Tarihi: 10 Ocak 2022, <http://www.cread.dz/serie-impact-covid-19-les-tendances-de-consommation-en-temps-de-pandemie-covid-19/>.

Fotoğraf 2. COVID-19 Salgını Dünya Geneline Uzakta ve Sanal Eğitim, 2022, Anadolu Ajansı (AA).

toplumda her yaşta bireyi etkilemiştir. COVID-19'un etkilerini tespit etme ve kontrol altına alma sağlam bir alt yapı ve deneyime sahip olmakla mümkündür. Yalnızca ekonomik olarak gelişmek bu etkilerin azalması için yetmemiştir. Nitekim Vietnam 2003-2010 yılları arasında yaşadığı solunum hastalıkları ve kuş gribi vakalarıyla salgın hastalıklar konusunda nispeten daha tecrübeli olduğu için 2021 senesinde vaka oranlarının azlığı ile konuşulmuştur. Diğer yandan pandemi süreci yurt dışında yaşayan Müslümanları etkilemiştir. Toplu olarak yapılan her türlü etkinliğin yasak olduğu bir dönemde Hollanda ve Almanya başta olmak üzere göçmen Müslümanlar azınlık olarak görüldüğü toplumdaki daha çok izole

olmuştur. Bunun yanında özellikle farkındalık oluşturma ve sosyal bağların birbirinden kopmaması için faaliyetler yapılmıştır. Oluşturulmaya çalışılan toplumsal farkındalık ve bağların yanında nüfusu yoğun bölgelerden az yoğun yerlere artan göçler de beraberinde farklı sorunları doğurmuştur. Bu sorunlardan en büyüğü, insanların her türlü ihtiyaca ulaşımının kısıtlandığı bir süreçte Türkiye'de de problem olan konut sıkıntısıdır ve bu durum Malezya'da da kendini göstermiştir.⁸

Salgın süreçlerinde evden derse katılan öğrencilerin süreçten nasıl etkilendiği ve çevrim içi eğitime alışma süreçlerinin nasıl değiştiği hala sorulan sorular arasındadır. Bunun yanında ücretsiz izne ayrılan ve işten çıkarılan işçilerin hakları da 2021 senesinde Müslüman toplumlarda konuşulmuştur. Özellikle Katar'da öğrenci ve işçi hakları meseleleri işçiler için hastalık izni, ücretsiz sağlık ve güvenlik hizmetleri gibi konularla gündeme gelirken⁹; çoğunlukta ergen ve çocuk ruh sağlığının etkilenmesi de gündeme alınmıştır.¹⁰ Öğrenci ve işçi hakları olarak gündeme gelen bu konuda, dünyanın her yerinde öğrenci ve işçilerin sosyal etkileşimlerinin bozulmasına bağlı olarak eğitim gelişimi ve iletişim becerileri sekteye uğramıştır. Bunun yanında çok fazla göç alması ile bilinen Ürdün'de pandemi sürecinde göçmen kadınları ele alan bir program

8 "Konutlar ve Pandemi: Sorunlar ve Zorluklar", Khazanah Research Institute, Erişim Tarihi: 19 Ocak 2022, http://www.krinstitute.org/Events-@-Bicara_KRI-_Perumahan_dan_Pandemik-;_Isu_dan_Cabaran.aspx.

9 "Covid-19 Pandemisinin İşçi Hakları ve Düzenlemelerine Etkisi", Hamad b. Khalifa University, Erişim Tarihi: 19 Ocak 2022, <https://www.hbku.edu.qa/en>

10 "COVID-19, Okullar ve Çocukların Ruh Sağlığı", Qatar Foundation, Erişim Tarihi: 19 Ocak 2022, <https://www.qf.org.qa/stories/covid-19-schools-and-childrens-mental-health-how-we-can-help-to-build-our>

düzenlemiştir.¹¹ Toplumsal cinsiyet normlarının tekrardan konuşulmaya başlandığı bir süreç olan salgın döneminin beraberinde getirdiği psikolojik hasarların da mevcut olduğu ortamlarda kadına, çocuğa ve hayvanlara şiddet olayları artış göstermiştir. Elbette ki bu yalnızca psikolojik ve ruhsal sebeplerle alakalı olmayıp sosyal ortamdaki izole olmanın da bir getirisi olarak görülmüştür. Bununla beraber evlerde uzun süre karantinada kalan toplumdaki şiddet olaylarının artmasını önlemek için Endonezya'da önlemler alınmaya çalışılmıştır. Verilere göre pandemi döneminde Jakarta'da Mart ve Haziran 2021'de 110 ihbar olduğunu (ki bu 2019 boyunca alınan telefonları %50'sine eş) gözler önüne sermiştir.

Sonuç

Sonuç olarak 2021 COVID-19 salgını süreci, Orta Asya ve Güneydoğu Asya ülkeleri için eğitim, aşı eşitsizliği, ekonomik kalkınma konularıyla geçmiştir. Bunun sebebi ise söz konusu bölgelerin COVID-19'un getirdiği ekonomik krizden daha fazla etkilenmiş olmasıdır. Özellikle pandemi sonrası dünyaya adapte olmak ve kriz etkilerinden ekonomilerini arındırıp toparlamak isteyen bu ülkelerde, kapsayıcı ve sürdürülebilir önlemleri konu alan çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Cezayir ekonomik kriz sebebiyle ülkede tüketicilerin değişen alışkanlıklarını gün yüzüne çıkarmak isteyerek yeni atılacak ekonomik adımların nicel bir temelini oluşturmuştur.

Bu bağlamda salgının ülke çapındaki sonuçlarına odaklanılarak tüketim oranları ve tüketicilerin eğilimleri ortaya çıkarılmıştır. Endonezya'da ise tartışılmakta olan kadına yönelik şiddetin, ekonomik belirsizlik ve karantinanın da etkisiyle artacağı düşünülmüştür.

Bunların dışında Suudi Arabistan ticari açığını petrol fiyatlarının pandemi sürecindeki değişimi üzerinden değerlendirmiştir. Bahreyn'de ise diğer ülkelerden farklı bir şekilde ele alınan COVID-19 için bir zirve düzenlenerek STK'ların bu süreçte değişen davranış biçimleri incelenmiştir.¹² COVID-19'u diğer felaketlerden farklı bir yere koyan ve özellikle öğrencilerin sosyo-duygusal refahını etkilediğini düşünen Katar'da ise bu durum hem sağlık açısından incelenmiş hem de öğrencilerin eşit şartlarda eğitime ulaşması için çalışmalar yapılmıştır. Özellikle göç ve mültecilik hakkında çalışmalarıyla öne çıkan Ürdün ve Lübnan'da yapılan çalışmalara göre Kuzey Afrika ve Orta Doğu bölgesinde 10 milyondan fazla mülteci olduğu kaydedilmiştir. Çoğunluğu Suriyeli olan bu mültecilerin genellikle Türkiye, Pakistan, Ürdün ve Lübnan'da yaşadığı ifade edilmiş, özellikle mülteci kamplarındaki hijyenden yoksun ortamların COVID-19 tehlikesini daha çok arttırdığına dikkat çekilmiştir. Bütün bunlar ışığında temel olarak söylemler ekonomik etki ve sebeplere dayandırılmış ve toparlanmak için önerilerle beraber salgın sürecinde yaşanan aşı, eğitim ve test kiti eşitsizliklerine çözümler aranmıştır.

11 "COVID-19'un Ürdün'deki Mülteci Kadın ve Çocukları Üzerindeki Etkisi", Amman Center for Human Rights, Erişim Tarihi:19 Ocak 2022, <https://achrs.org/english/2021/02/08/the-impact-of-covid-19-on-refugees-women-and-children-in-jordan/>

12 "2021 MENA Think Thank Summit", Bahrain Center for Strategic, International and Energy Studies, Erişim Tarihi:19 Ocak 2022, <https://www.derasat.org.bh/2021-mena-think-tank-summit-virtual/>

EĞİTİM

2021 yılında Müslüman toplumların “eğitim” gündemi ağırlıklı olarak COVID-19 salgınının etkileri ışığında belirlenmiştir. Salgının en çok etkilediği ve salgından en çok etkilenen alanlardan biri eğitim sektörü olmuştur. Salgının getirdiği eğitim krizine çözüm olarak ilk akla gelen seçenek olan uzaktan ve dijital eğitim ilk kez bu kadar uzun süreli ve kapsamlı olarak tecrübe edilmiştir. Salgın döneminde eğitim teknolojilerinin önemi artmış ve ülkeler bu alanda önemli gelişmeler kaydetmiştir. Ancak uzaktan eğitimdeki zorluklar ve özellikle gelir seviyesi düşük grupların uzaktan eğitime erişimindeki imkânsızlıklar hâlihazırda var olan “öğrenme yoksulluğu”¹³ ve eşitsizlikleri de artırmıştır. Salgının ikinci yılında uzaktan ve dijital eğitime dair tecrübeler çoğalmış ve okullar artık yeniden açılmaya başlamıştır. Bununla birlikte eğitim alanındaki sorunlara ve eşitsizliklere kalıcı bir çözüm bulunabilmiş değildir. Bu yazıda Müslüman toplumların salgın şartlarında şekillenen eğitim gündemindeki öne çıkan meselelere değinilecek ve salgının etkileri etrafında şekillenen sorunlara ve bunlara üretilen çözümlere dair genel bir tablo çizilecektir.

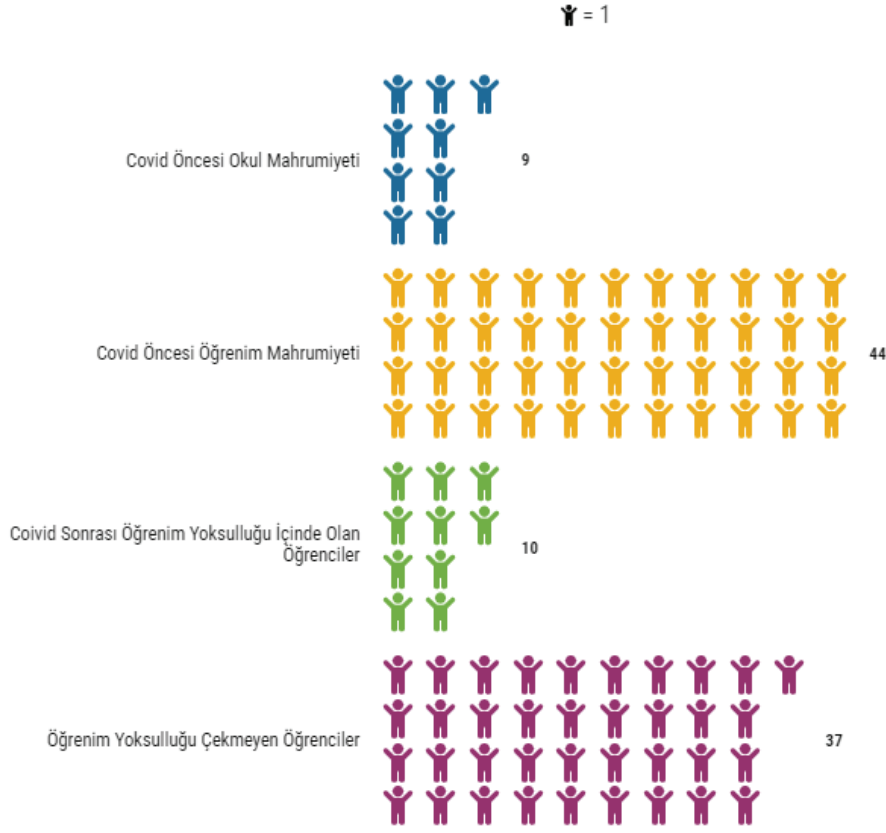
Salgında Uzaktan ve Dijital Eğitim

COVID-19 salgını esnasında yüz yüze eğitimin kayda değer oranda azalıp dijital ve uzaktan eğitimin yaygınlaşmaya başlaması avantajlı yönleriyle birlikte dezavantajlı durumların oluşmasına yol açmıştır. UNICEF verilerine göre, 2020 yılında 1.6 milyon çocuk ve genç okulların kapatılmasından etkilenmiş ve 400 milyondan fazlası ise dijital medya ve uzaktan eğitim programlarına erişim sağlayamamıştır.¹⁴ Dünya çapında aylarca yüz yüze eğitimden mahrum kalan öğrenciler nitelikli öğrenim fırsatlarını kaçırmıştır. Salgının yansımaları herkesi eşit olarak etkilememiş; öğrencilerin sosyo-ekonomik şartları ve yoksunluklarına göre “eğitimsel boşlukları” çoğaltmıştır. Dünyadaki eğitim eşitsizliği salgından önce de önemli bir sorunken salgın şartları bu sorunu daha da kötüleştirmiştir. Dünya Bankası’na göre düşük ve orta gelir düzeyine sahip ülkelerde %50’nin üstünde çocuk “öğrenme yoksulluğu” çekmektedir. Salgınla birlikte bu gruptaki çocuklar daha da dezavantajlı bir duruma düşmüştür. Öğrenme yoksulluğundaki bu artışın çoğu, özellikle Doğu Asya ve Pasifik, Latin Amerika ve Güney Asya bölgelerindeki, alt ve orta gelirli ülkelerde gerçekleşmiştir. Sahra Altı Afrika ve Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerinde “öğrenme yoksunluğu” %20 oranıyla

13 “Learning Poverty”, The World Bank, Erişim Tarihi: 15 Eylül 2019, <https://www.worldbank.org/en/topic/education/brief/learning-poverty>.

14 “Education: From disruption to recovery”, UNESCO, Erişim Tarihi: 06 Ocak 2022, <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>.

Grafik 4. Düşük ve Orta Gelirli Ülkelerde Eğitim Durumu (Her Yüz Kişide)

Kaynak: Learning Poverty: Measures and Simulations, World Bank, 2020

minimum yeterlilik seviyesinin en altında ve küresel ortalamasının iki katıdır. Bu durum söz konusu iki bölgedeki öğrencilerin öğrenme açısından küresel ortalamasının iki kat gerisinde olduğunu göstermektedir.¹⁵

Eğitimde salgının getirdiği krizin aşılması için G20 ülkelerinin kapsamlı erişim teknolojilerinden yararlanması, müfredat önceliklerini belirlenmesi, öğretmen eğitim programlarını uyarlanması, sektörler arası eklem-

leme, aileler ve eğitim grupları arasındaki etkileşimin güçlendirmesi gibi politika önerileri mevcuttur.¹⁶ Ancak eğitim için yeni teknolojilere ulaşmak ve adapte olmak her ülke için bu kadar kolay olmamıştır. Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesi'nde salgından önce her beş çocuktan biri okula gitmiyorken salgın esnasında okulların kapatılmasından dolayı 5-17 yaş arasındaki 10 milyon öğrencinin eğitim hayatının kesintiye uğradığı tahmin

15 Joao Pedro Azevedo, "Learning Poverty : Measures and Simulations" (Washington: World Bank, 2020), <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34654>.

16 Ivana Zacarias vd., "Beyond Covid-19: What Can Countries Do to Adress the Learning Loss Caused By the Pandemic?" (The Think20, Eylül 2021), <https://www.t20italy.org/wp-content/uploads/2021/09/TF6-6bis.pdf>.

edilmektedir.¹⁷ Örneğin *en kötü insani felâketin* yaşandığı Yemen’de yoksulluk, savaş ve eğitim imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle 2 milyon çocuk okula gitmemektedir. Ayrıca 2020 yılında salgın dolayısıyla okulların kapatılması ilk ve ortaokul öğrencisi olan 5.8 milyon çocuğun eğitimden mahrumiyetine sebep olmuştur. 2014 yılında 1.1 milyon öğrencinin acil eğitim yardımına ihtiyaç duyduğu kaydedilirken 2021 yılında bu oran 8,1 milyona yükselmiştir.¹⁸

Salgının zorlu şartlarına ve teknolojiye erişimdeki eşitsizliğe rağmen eğitimin sürdürülmesi için önemli çabalar ortaya konmuştur. Salgın döneminde eğitim imkânından mahrum kalınmaması ve eğitim niteliğinin düşmemesi için geleneksel yöntemlerin ötesinde hibrit eğitim yöntemleri üzerine çalışmalar geliştirilmiştir. Gerek çevrim içi gerekse hibrit eğitim modeli için *Eğitim Teknolojilerinin* imkânları salgın sebebiyle ülkelerin gündemlerini yoğun olarak meşgul etmiştir.

Malezya’da öğrencilerle yapılan bir ankette çevrim içi ve yüz yüze sınıfların bir arada olduğu kombinasyon %58 oranıyla öğrenciler tarafından en çok tercih edilen eğitim türü olmuştur. Eğitimin tamamen yüz yüze yapılmasını isteyen öğrenci oranı %35; tamamen çevrim içi yapılmasını isteyen öğrenci

oranı ise %7’dir.¹⁹ Salgın eğitim hayatındaki dijitalleşmede büyük bir dönüşüme sebep olurken, bu oranlar eğitimin kısmen dijitalleşeceğini göstermektedir. Bu veriler dijital ve yüz yüze olarak planlanan hibrit eğitim sistemi modelinin önemini ortaya koymaktadır. Yine de bu durum eğitimde teknoloji ve dijitalleşmenin salgın öncesi döneme kıyasla payının daha büyük olacağına işaret etmektedir. Kampüs dışı ya da uzaktan eğitimin, mevcut kaliteli eğitim sisteminin yerini tutmasa da zor zamanlarda eğitim için en iyi seçeneklerden biri olarak görülmektedir. Malezya’da geliştirilen Universiti Sains Malaysi’nin *Pendidikan Jarak Jauh* (USM PJJ) programı, uzaktan eğitim örnekleri için iyi bir modeldir. USM PJJ programı teknolojiye dayalı eğitime erişimin adaletsizliğini gidebileceği ve herkesin hakkaniyetli bir şekilde ulaşabileceği bir eğitim programıdır. Dört yıllık esnek mezuniyet süresi, makul ücretleri ve çalışan yetişkinlerin de dahil olabileceği uzaktan eğitim programı salgın ve salgın sonrası süreçte eğitimin niteliğini ve eşitliği sağlayan önemli bir programdır.²⁰

Salgın döneminde okul öncesi eğitimden yüksek öğretime kadar 68 milyon öğrencinin eğitim hayatının etkilendiği Endonezya’da da eğitim ihtiyacının acilen karşılanması *EdTech* (Eğitim Teknolojileri) ile mümkün ol-

17 “Education”, UNICEF, Erişim Tarihi: 03 Ocak 2022, <https://www.unicef.org/mena/education>; “Framework for Reopening School”, UNICEF, Erişim Tarihi: 03 Ocak 2022, <https://www.unicef.org/documents/framework-reopening-schools>.

18 “Education Disrupted: Impact of the conflict on children’s education in Yemen”, UNICEF, Erişim Tarihi: 20 Ocak 2022, <https://uni.cf/3lhYVNx>.

19 “Student Voice Matters (SVM) 2021 Articles”, Project ID, erişim 15 Ocak 2022, <https://project-id.org/svm2021#svm2021-1-banner>.

20 Abe Nubhan, “Expand distance learning programmes to cope with pandemic”, IJUM in News, 28 Eylül 2021, <https://newsroom.iium.edu.my/index.php/2021/09/28/expand-distance-learning-programmes-to-cope-with-pandemic/>.

Fotoğraf 3. Endonezya Eğitim Teknolojileri, 2021, World Bank.

muştur. Harukaedu, Ruangguru gibi dijital eğitim platformları salgın döneminde önemli bir büyüme göstermiştir. Bunun yanı sıra G-Suite, Microsoft, Zoom gibi platformlar da interaktif eğitim için en çok tercih edilen araçlar olmuştur. Ancak kırsal alanda yaşayan ve düşük gelir grubunda olan öğrenciler bağlantı sorunları yaşamış ve EdTech uygulamalarına erişmek için gerekli cihazlardan yoksun kalmıştır. Kırsal bölgede ve kentte yaşayan öğrencilerin %95'i Eğitim ve Kültür Bakanlığı'nın televizyonda başlatıldığı Rumah (Evden Eğitim) programıyla eğitimlerini sürdürmüştür.²¹ Salgın döneminde 46 milyona yakın öğrencinin eğitimden mahrum kaldığı Pakistan'da da EdTech platformları yüz yüze eğitime bir alternatif olurken dijital cihazlara erişim, internet bağlantısı ve elektrik kesintileri özellikle kırsal kesimde yaşayan öğrenciler için büyük bir eşitsizliğe neden olmuştur.

2018 yılında Pakistan Hükümeti tarafından başlatılan "Dijital Pakistan" girişimi eğitimle ilgili politika, alt yapı ve kurumsal çerçeveler ile dijital bir ekosistem oluşturmayı ve dezavantajlı gruplar açısından dijital eşitsizlikleri kapatmayı hedeflemektedir. COVID-19, eğitim teknolojilerden yararlanma sürecini hızlandırmıştır. Pakistan'daki *azz Smart School (JSS)*, *SABAQ* ve *AZCORP Entertainment* gibi EdTech platformları eşitsizliklere rağmen eğitim için önemli başarılar orta koymuştur. İlk okuldan üniversite düzeyine kadar binlerce öğrencinin eğitimini sürdürmesi için olanak sağlamıştır.²²

Ürdün, Eğitim Bakanlığı'nın COVID-19 salgının öncesinde geliştirdiği çevrimiçi bir platform sayesinde kriz zamanında uzaktan eğitime en hazırlıklı ülkelerden biri olarak görülmüştür. EdTech şirketleri *Abwaab*, *Mawdoo3* ve *Jo Academy* ile ortaklaşa bir e-öğren-

21 "Indonesia's education technology during COVID-19 and beyond", World Bank Blogs, 19 Mayıs 2020, <https://blogs.worldbank.org/eastasiapacific/indonesias-education-technology-during-covid-19-and-beyond>.

22 "Pakistan Case Study Situation Analysis on the Effects of and Responses to COVID-19 on the Education Sector in Asia" (UNESCO, UNICEF, Ekim 2021), <https://uni.cf/3lje8xJ>.

me platformu ve iki TV kanalı ile eğitimin sürdürülmesi sağlanmıştır.²³ Ancak Ürdün'de öğrencilerin %16'sından fazlasının internet erişimi yoktur. Ayrıca düşük seviyeli gelir grubundaki hanelerin bilgisayara sahip olma oranı %30'un altında ve bu grubun internet erişim oranı %50 olarak kaydedilmiştir. Dijital cihazlara ve internete erişim; çevrim içi kaynakların kullanımı ve dijital eğitimden yararlanma oranlarındaki eşitsizlik "dijital boşluklar" doğurmuştur.²⁴ Lübnan ise uzaktan eğitime en az hazırlıklı olan ülkelerdendir ve yeterli öğretim ve öğrenim sağlamaya yaracak bir altyapıdan yoksun kalmıştır. Lübnan yıl sonunda sınava girecek öğrenciler için TV platformu oluştursa da devlet okullarının kapasite yetersizliğinden dolayı mülteci çocukların çoğunluğunun eğitime erişimi sağlanamamıştır. Lübnan'da olduğu gibi Filistin'de de uzun saatler süren elektrik kesintilerinden dolayı çevrim içi eğitim imkanları yetersiz kalmıştır. Ürdün, Lübnan ve Filistin'de çevrim içi eğitim için en çok kullanılan platformlar sırasıyla *WhatsApp*, *Zoom* ve *Microsoft Teams* olurken en düşük düzeyde ise yerel TV kanalları kullanıldığı görülmüştür. Her üç ülkede de öğrencilerin yarısından fazlasının tablet, bilgisayar ve akıllı telefonlara

sahip olmadığı tespit edilmiştir. Öğretmenler ise maaş kesintilerine uğrayarak ve uzun saatler çalışarak görevlerini yerine getirmişlerdir. Bunun yanı sıra öğretmenler ücretsiz izne çıkarılmış ve çevrim içi eğitim becerileri konusunda Eğitim Bakanlıklarından gerekli destekleri alamamışlardır.²⁵

Birleşik Arap Emirliklerinde ise, Eğitim Bakanlığı ve Hamdan Bin Muhammed, Akıllı Üniversite ile 42.000'den fazla öğretmenin uzaktan ve dijital eğitim sürecinde ihtiyaç duyacakları eğitimleri vermek için ücretsiz sanal kurs platformu oluşturmuştur.²⁶ Ceza-yir'de Eğitim Bakanlığı öncülüğünde kurulan bir uzaktan eğitim platformu olan ONEFD YouTube kanalı ile öğrenciler eğitimine devam ederken; internete erişimi olmayan öğrenciler için TV kanalı aracılığıyla bu platformdaki dersleri yayınlamıştır.²⁷ Tunus'ta geliştirilen Tunus Sanal Üniversitesi platformu inovasyon, teknoloji ve eğitim kapasitesini diğer üniversitelere sunarak derslerin çevrim içi olarak devam etmesini sağlamıştır. On binlerce öğrenci ve akademisyen bu platformu etkin bir şekilde kullanmışlardır.²⁸ Fas'ta da uzaktan eğitim bir yandan televizyon kanalları ve *Microsoft teams/ Google classrooms* gibi platformlar aracılığıyla sür-

-
- 23 "Jordan's education response to COVID-19: Speed, support, and sustainability", World Bank Blogs, Erişim Tarihi: 03 Ocak 2022, <https://bit.ly/3rsInvF>.
- 24 "COVID-19 and digital learning preparedness in Jordan", World Bank Blogs, Erişim Tarihi: 20 Ocak 2022, <https://blogs.worldbank.org/arabvoices/covid-19-and-digital-learning-preparedness-jordan>.
- 25 Mai Abu Moghli ve Maha Shuayb, "Education Under Covid-19 Lockdown: Reflections from Teachers, Students & Parents" (Centre for Lebanese Studies, 2021), <https://lebanesestudies.com/wp-content/uploads/2020/06/booklet-covid-19eng-4augFinal.pdf>.
- 26 "42,000 teachers pass UAE distance learning course", Gulf News, Erişim Tarihi: 20 Ocak 2022, <https://gulfnews.com/uae/education/42000-teachers-pass-uae-distance-learning-course-1.70419973>.
- 27 "Middle East & North Africa Region Covid-19 Situation Report" (Lübnan, Nisan 2020), <https://bit.ly/3tDvkdP>.
- 28 "Covid-19 Coronavirus Response Middle East and North Africa: Tertiary Education", World Bank, Erişim Tarihi: 03 Ocak 2022, <https://bit.ly/34V9JCR>.

Fotoğraf 4. Uzaktan Eğitim, 2021, Sayuti Zainudin.

dürülürken diğer yandan *MUN* platformunu üniversiteler çevrimiçi dersler için etkin bir şekilde kullanmıştır.

Mülteci ve Göçmen Öğrencilerin Eğitim Durumu

Müslüman dünyanın eğitim gündeminde dikkate alınan başlıca meselelerden bir diğeri mülteci ve göçmenlerin eğitim durumlarının takibidir. Lübnan'daki "Acil ve İnsani Müdahalede Eğitim", ev sahibi bir ülkede geri dönmeyi bekleyen mülteci çocukların eğitiminin planlanması için kullanılan yaygın bir modeldir. Lübnan Hükümeti Suriye'den gelen bütün insanları *yerinden edilmiş* veya *ziyaretçiler* olarak adlandırmaktadır. Bu tanımlama, insani müdahaleyi kısa

vadeli olarak planlayarak; uzun vadeli sosyal, ekonomik ve eğitim entegrasyonunu sınırlamaktadır. Lübnan'da mültecilere yönelik geliştirilen politikaların da kısa vadeli olduğu gözlemlenmektedir. Lübnan'daki Suriyeli mülteciler için geliştirilen eğitim politikalarının planlanması ve uygulanması Lübnan Eğitim ve Yüksek Öğrenim Bakanlığı (MEHE), BM kurumları ve bağışçılar arasında koordine edilmektedir. Suriyeli mülteci çocukların örgün eğitime katılmasını ve takibini sağlamak için Lübnan'da *RACE I* ve *II* stratejileri geliştirilmiştir. *RACE II* (2019) özetine göre, 206.061 Suriyeli mülteci öğrencinin (%60) ilköğretimde; 4.903 öğrencinin ise ortaöğretimde kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Suriyeliler dahil başka uyrukların da olduğu 4.000 civarında öğrencinin ise mesleki eği-

Fotoğraf 5. Suriyeli Mülteci Çocukların Okul Eğitimi, 2021, The Conservation.

tim aldığı tespit edilmiştir. Öğrencilerin eğitimdeki kalıcılık oranında sürekli bir düşüş olduğu kaydedilmiş ve bundaki en büyük etken ise yoksulluk olmuştur. Mülteci çocukların eğitimdeki engellerinin başında yoksulluk, daha sonra bürokratik engeller; devlet okullarında kontenjan doluluğu; farklı dilde eğitim almak ve Lübnan eğitim müfredatına uyum sağlamak gelmektedir. Suriyeli mülteci öğrencilerin eğitim yolundaki engellerinin kaldırılmasına çözüm önerisi olarak “eğitimde insani yardımın” kısa vadeli ve geçici olarak değil; uzun vadeli bir şekilde planlanması gerektiği ön görülmüştür. Kısa vadeli olarak planlanan eğitim “umutsuz eğitim” olarak tanımlanmış; hâlihazırda duygusal ve eko-

nomik olarak zor durumda olan insanlar için içi boş bir yatırım olarak değerlendirilmiştir. Eğitimin her zaman uzun vadeli bir amacı ve işgücüne ve topluma katılım haklarıyla bağlantılı olması gerekmektedir. Ayrıca, eğitimin önündeki ana engel yoksulluk olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla yoksulluğu kaldırma programları eğitim planlamasının bir parçasıdır. Lübnan’daki devlet okullarının, Suriyeli çocukların eğitime erişimini sağlaması için mevcut kapasitelerini üç katına çıkarmaları gerekmektedir.²⁹

Dünyada en çok mülteci öğrenciye ev sahipliği yapan Ürdün’de ise salgından en çok olumsuz etkilenen grup mülteciler olmuştur.

29 Maha Shuayb ve Mohammad Hammoud, “The Protracted Reality of Syrian Children in Lebanon: Why Go to School with no Prospects?” (Lübnan: Centre for Lebanese Studies), Erişim Tarihi: 10 Aralık 2021, <https://bit.ly/3FGdKrG>.

Ülkede Suriyeli mülteci öğrencilerin %40'ı zaten okula gitmiyorken salgın döneminde eğitimden mahrumiyet oranı daha da artmıştır. Okulların kapatılması dolayısıyla Ürdün Eğitim Bakanlığı tarafından televizyon, internet sitesi ya da akıllı telefon aracılığıyla yürütülen uzaktan eğitime mülteci öğrencilerin çoğu katılım sağlayamamıştır. Mülteci kamplarında elektriğin yalnızca belirli saatler içinde verilmesi uzaktan eğitime erişimde büyük bir engel teşkil etmiştir. Uzaktan eğitime erişim sağlamanın temel gereksinimlerinden biri olan bilgisayar ise Ürdün'deki mülteci hanelerin yalnızca %2'sinde bulunmaktadır. Ürdün'de mülteci öğrencilerin uzaktan eğitime katılma şartlarının iyileştirilmesi konusundaki çabalar yapılması gerekenlerin çok altında kalmıştır.³⁰

Sonuç

Eğitim alanında hâlihazırda süregelen eşitsizlikler COVID-19 salgını etkisiyle daha da belirginleşmiştir. Salgın yüz yüze eğitim hayatını sekteye uğrattırırken yerine alternatif

olarak uzaktan ve dijital eğitim uygulamaları konulmuştur. Ancak bu uygulamalara refah düzeyi düşük, siyasi olarak kırılgan ülkeler ve mülteci öğrenciler gibi dezavantajlı grupların ulaşması ve adapte olması oldukça zor olmuştur. Zorlu şartlara rağmen, verimi her ne kadar tartışılabilir olsa da uzaktan eğitim en kötü ihtimalle devlet televizyonları ve radyo yayınları aracılığıyla sürdürülmüştür. Refah düzeyi iyi olan Körfez ülkeleri dijital eğitim platformlarına hızlıca adapte olmuş ve uzaktan ve dijital eğitim uygulamalarında başarı sağlamıştır. Ancak Lübnan ve Filistin gibi kırılgan bir siyasi ve ekonomik yapıya sahip olan ülkelerde uzaktan ve dijital eğitime erişim sağlamak kolay olmasa da bu ülkelerde de eğitimin sürdürülmesi için önemli çabalar ortaya konmuştur. Salgının eğitimdeki olumsuz sonuçları en çok mülteciler ve düşük seviyeli gelir grupları gibi dezavantajlı grupları etkilemiştir. Öğrenme yoksulluğu oranları yükselmiş ve eğitim teknolojilerine erişimdeki eşitsizliklerden dolayı "dijital boşluklar" da çoğalmıştır.

30 Reva Dhingra, "Refugees at Risk in Jordan's Response to Covid-19", reliefweb, 09 Nisan 2020, <https://bit.ly/3GKxrQr>; Reem AlHaddadin, "Exploring the impact of COVID-19 on the 'livelihoods' of Syrian refugees in Jordan", Covid-19 Med Policy Briefs (FEMISE, CMI, Ekim 2021), <https://bit.ly/3Ahg6fA>.

DİJİTALLEŞME VE TEKNOLOJİ

Dijitalleşme, günümüzde hep iç içe olduğumuz ve her gün yeni boyutlarıyla tecrübe ettiğimiz bir gerçekliktir. Eğitimden ticarete, ekonomiden siyasete hayatımızın her alanında yer alan dijitalleşme ve teknolojinin getirdiği yeniliklerin ve değişimlerin izini sürmek ve bunları anlamak; geleceğin dünyasına hitap edebilmenin gerekliliklerinden biridir. Bunun yanı sıra dijitalleşme ve teknolojiyi doğru anlayıp doğru kullanabilmek, toplumların refahı için de bir gerekliliktir. COVID-19 salgını hâlihazırda her geçen gün büyüyen dijitalleşme eğilimine dünya çapında büyük bir ivme kazandırmıştır. Dijitalleşmeyi çağın gerçeklerine uygun bir biçimde okuyabilmek ve dijitalleşmenin olumlu yönlerini yakalayıp olumsuz yönlerinden kaçınmak için dijitalleşme bağlamında önemli çalışmalar ortaya konmuştur. Bu yazıda 2021 yılında Müslüman toplumların dijitalleşme yönünde ortaya koyduğu girişimler ışığında ülkelerin *dijital dönüşümü* tahlil edilecektir. Bununla birlikte dijitalleşmenin avantajlı ve dezavantajlı yönleri, takip ettiğimiz düşünce ve araştırma kuruluşlarının çalışmaları öncülüğünde değerlendirilecektir.

Müslüman Ülkelerde Dijital Dönüşüm ve Dijitalleşme Girişimleri

Dijital dönüşüm, COVID-19 salgını dolayısıyla oluşan şartların içinde büyük bir hız kazan-

mıştır. Eğitim sektöründen sağlık sektörüne, günlük hayattaki alışveriş gibi rutinlerden sosyalleşme alışkanlıklarına kadar hayatın her alanında dijitalleşme artık muhatap olduğumuz en yakın gerçekliklerden biridir. Dünyadaki dijital dönüşüm çarkının içinde Müslüman ülkelerin 2021 yılında salgının tetiklediği dijitalleşme alanında attığı somut adımlar, dünyadaki dijitalleşme ivmesine uyum sağlandığını göstermektedir. Hem devlet hem de özel sektör aracılığıyla dijitalleşme Müslüman toplumlarda sistematik olarak geliştirilmektedir. Müslüman toplumların yoğunlukta yaşadığı Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesinde, dünyadaki dijital dönüşüm ivmesini yakalayacak önemli girişim projeleri ortaya konmuştur. Orta Doğu'daki hükümetler, ekonomi ve kalkınma alanında atılım gerçekleştirmek; sürdürülebilirliği teşvik etmek ve vatandaşların refah düzeyini artırmak için dijitalleşme ve teknolojinin imkânlarından yararlanmayı öncelemiştir. Mısır 2030 Vizyonu kapsamında "Dijital Mısır" projesini başlatmıştır. Bu proje Mısır'ın dijital bir topluma dönüşümünün temellerini atan bir proje olması yönüyle Mısır için önemli bir devlet girişimidir. Proje kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi ve ilerlemesi için bilgi ve iletişim teknolojilerinin öncülüğünde mevcut hükümet hizmetlerini ve topluluk ekolojisini tamamen dijital ve veri odaklı bir sisteme dönüştürmeyi hedeflemektedir.³¹ Gelir düzeyi yüksek Körfez ülkeleri de dijital dönüşüm girişimlerinde

31 "Digital Egypt", Ministry of Communications and Information Technology, t.y., https://mcit.gov.eg/en/Digital_Egypt.

öncü uygulamalar ve platformlar geliştirmiştir. Birleşik Arap Emirlikleri de 2030 vizyonu kapsamında teknolojik yenilik için bir merkez görevi gören “Dubai İnternet Şehri” gibi pek çok dijital proje yürütmektedir.³² Aynı şekilde Katar da 2030 vizyonu ile uyumlu olarak sektörler arasında teknolojik iş birliğini teşvik eden “TASMU Smart Qatar” girişimi başlatmıştır.³³ Bilgi ve teknolojinin önemini kabul etmiş Bahreyn de devlet hizmetlerini dijitalleştirme yolunda periyodik hedeflerle ilerleme kaydetmektedir. “2022 Dijital Devlet Stratejisi” kapsamında Bahreyn, “Önce Dijital” ilkesiyle geliştirilen kamu hizmetlerini bütün vatandaşları kapsayacak şekilde kamuoyuna sunmaktadır.³⁴ Suudi Arabistan’ın finansal teknoloji (fintech) alanında ortaya koyduğu girişimler ve dijital eğitim beceri programları da bölgedeki dijital dönüşümün önemli bir parçasıdır. Devletlerin dijitalleşme politikalarının yanı sıra eğitim ve öğretim alanında dijitalleşmeye dair önemli butik girişimler de bulunmaktadır. Ürdün merkezli Edraak, Endonezya merkezli *SkillAcademy* ve Suudi Arabistan merkezli *Rwaq* gibi çevrimiçi eğitim platformları milyonlarca insana eğitim imkânı sunmaktadır. BAE ve Dubai’nin başlattığı “Bir Milyon Arap Kodlayıcı” girişimi dijital becerilerini geliştirmek isteyen kişiler için ücretiz eğitim imkânı sunan bir başka geniş çaplı bir eğitim platformudur.³⁵

Orta Asya ve Güneydoğu Asya Bölgelerinde yapılan çalışmalar, hükümetlerin vatandaşla-

rına hizmet sunma yöntemlerini geliştirmek ve ulusal ve bölgesel sorunlarını çözmek için yeni teknolojilerin benimsendiğini göstermektedir. Kırgızistan’daki *Tunduk* e-hizmetler portalı, dijital tedarik sistemi, e-ödeme aracı ve mobil operatör sistemleri dahil olmak üzere hem devlet hem de iş sektörünün bilgi sistemlerini birbirine bağlamaktadır. Bu platformun geliştirilmesi ve kullanımı, kağıt dokümantasyonunun azalmasına; şeffaflık ve hesap verebilirliğin artmasına sebep olmuştur.³⁶

Ancak *dijital kopukluk* sorunu dijitalleşme gündemini benimseyen ülkeler açısından dikkate alınması gereken bir sorundur. Mısır’da yayımlanan bir analiz dijital teknolojilerin sebep olabileceği eşitsizliklere işaret ederek dijitalleşme senaryolarındaki iyimser bakış açısının ötesini göstermektedir. Teknolojik ve dijital dönüşüm vasıflı iş gücüne odaklandığı takdirde, düşük ücretli ve az eğitilmiş işçiler açısından olumsuzluklara sebebiyet verecektir. Örneğin Arap ülkelerinin heterojenliği göz alındığında dijital teknolojilerin yaygınlaşması eşitsizlikleri belirgin kılmaktadır. Yapılan araştırmalar Körfez İş Birliği Konseyi ülkelerinin dijitalleşme sahasına öncülük ettiğini ve bunu Mısır, Ürdün, Fas, Tunus ve Cezayir gibi orta gelirli sanayileşen ülkelerin takip ettiğini göstermektedir. Ancak Somali, Sudan, Moritanya, Cibuti ve Komorlar gibi düşük gelirli ve kırılabilir bir siyasi ve ekonomik yapıya sahip olan ülke-

32 “Dubai Internet City”, Erişim Tarihi: 03 Ocak 2022, <https://dic.ae/discover/about-us>.

33 “TASMU Smart Qatar”, Erişim Tarihi: 3 Ocak 2022, <https://tasmu.gov.qa/en>.

34 “Government of Bahrain’s Digital Transformation Journey”, erişim 03 Ocak 2022, <https://bit.ly/3ldga2D>.

35 Rustam Muhamedov, “Digital Transformations in Central Asia: Current State and New Perspectives” (Bishkek: OSCE Academy in Bishkek, 16 Eylül 2021), <https://osce-academy.net/upload/file/2.pdf>.

36 Muhamedov.

lerin dijitalleşmesinin, kısa ve orta vadede dünyanın çok gerisinde kalacağını göstermektedir.³⁷ Dolayısıyla Arap ülkelerinin heterojenlikte eşitsizliğin önüne geçmek için hükümetlerin üretkenliğini artırmak, istihadam oluşturmak ve eşitsizliği en aza indirmek için özelleştirilmiş politikalar geliştirmek zorunda kalacağı ön görülmektedir.

Dijital Dönüşümde Uluslararası İş Birlikleri

Müslüman toplumların dijitalleşme performansı yalnızca devletlerin politika müdahaleleri ve özel sektör girişimleriyle sınırlı değildir. Uluslararası iş birlikleri Müslüman toplumdaki dijital dönüşümün önemli bir parçasıdır. Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Nijerya, Umman, Pakistan ve Suudi Arabistan iş birliğiyle kurulan Dijital İş Birliği Teşkilatı, dijital dönüşümü desteklemek için hükümetlerle birlikte çalışmayı; dijital ekosistemleri beslemeyi ve girişimcileri desteklemeyi; sosyal gruplar arasında dijital katılımı ve okuryazarlığı teşvik etmeyi hedeflemektedir.³⁸

Bu yıl haziran ayında İslam İş Birliği Teşkilatı tarafından "Bilim, Teknoloji ve Yenilik: Yeni Sınırlar Açmak" temasıyla düzenlenen II.

İslam Bilim ve Teknoloji Zirvesinde, İİT üye devletlerinde bilim, teknoloji ve inovasyonun ilerlemesi için elverişli bir ortam yaratmak amacıyla gerekli tüm adımları atma ve reformları gerçekleştirme taahhüdü yeniden teyit edilmiştir. "İslam İş Birliği Teşkilatı Bilim, Teknoloji ve İnovasyon 2026 Ajandası", 2017 yılının Eylül ayında Kazakistan'da yapılan 1.Bilim ve Teknoloji Zirevesi'nde "Astana Deklarasyonunu" ile kabul edilmiştir.³⁹ Deklarasyonda, İİT üye devletleri önerilen bilim, teknoloji, inovasyon ve kalkınma programlarının 2026'ya kadar uygulanacağına dair taahhütte bulunmuştur. İslam İş Birliği Teşkilatı, I. Bilim ve Teknoloji Zirvesi'nden sonra yayımladığı belgede yoksulluğun giderilmesi, sağlık, çevresel koruma, gıda, su ve enerji güvenliğinin sağlanması gibi alanları kapsayan çağdaş kalkınma mücadelesinde bilim ve teknolojinin kritik bir role sahip olduğunu vurgulamıştır.⁴⁰ Bu doğrultuda bahsi geçen alanlarda İİT üye ülkelerinin gelişim göstermesini sağlamak amacıyla bilim ve teknolojinin etkin bir şekilde kullanılması için hedef ve tavsiyeler belirlenerek bir yol haritası çizilmiştir.

İslam İş Birliği Teşkilatı tarafından 2020 yılı için hazırlanan İstatiksel Yıllık'ta, 2000 ve

37 Shahid Yusuf, "Digital technology and inequality: the Impact on Arab countries", The Forum ERF Policy Portal, 09 2021, <https://theforum.eref.org.eg/2021/10/24/digital-technology-inequality-impact-arab-countries/>. The Forum ERF Policy Portal, 09 2021, <https://theforum.eref.org.eg/2021/10/24/digital-technology-inequality-impact-arab-countries/>."plainCitation": "Shahid Yusuf, "Digital technology and inequality: the Impact on Arab countries", The Forum ERF Policy Portal, 09 2021, <https://theforum.eref.org.eg/2021/10/24/digital-technology-inequality-impact-arab-countries/>.

38 "Digital Cooperation Organization", Erişim Tarihi: 03 Ocak 2022, <https://dco.org/#dco>.

39 "OIC Science and Technology Summit", Organisation of Islamic Cooperation Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries (SESRI), 12.12.2021, <https://www.sesric.org/event-detail.php?id=1703>.

40 "OIC STI Agenda 2026" (Organisation of Islamic Cooperation), Erişim Tarihi: 10 Aralık 2021, <https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=1608&refID=1067>.

MÜSLÜMAN DÜNYADAN FİKRİ BİRİKİMLER

2021 Genel Görünüm

Fotoğraf 6. I.İslam İş Birliği Teşkilatı Bilim &Teknoloji Zirvesi, 2021, İslam İş Birliği Teşkilatı.

2019 yılları arasında İİT üye ülkeleri yazarları tarafından yayımlanan makale sayılarının 20 binden 263 bine yükseldiği kaydedilmiştir. İİT üye ülkeleri arasında yayımlanan makalelerin %63'ünü sırasıyla İran (54,463), Türkiye (45,418), Suudi Arabistan (23,367), Pakistan (22,050), Mısır (20,539) üretmiştir. İİT üye ülkeleri aynı zamanda, patent başvuruları ve hibeler gibi eğitim ve bilimsel araştırma yatırımlarında da ilerleme göstermiştir. Üye ülkelerin patent başvuruları 2000'de 21,943 iken 2018'de 54,347'ye ulaşmıştır. Havacılık, bilgisayar, ilaç, bilimsel enstrümanlar ve elektrikli makineler gibi yüksek teknoloji ürünleri akademik ve araştırma faaliyetlerinin çıktısını gösteren ürünlerdir. İİT üye ülke-

lerinin yüksek teknoloji ihracatı 2010 yılında 80 milyar ABD dolarından 2018 yılında 107 milyar ABD dolarına yükselmiştir. Ancak, bu ülkelerin küresel yüksek teknoloji ihracatındaki payı 2010 yılındaki %4'ten 2018'de %3.6'ya gerilemiştir.⁴¹

Müslüman ülkeler tarafından devlet ve özel sektör girişimleriyle hızlandırılan dijital dönüşüm, yine Müslüman ülkelerin iş birlikleriyle desteklenmiştir. Bu iş birlikleri dijital dönüşüm konusunda ülkeler arasında bilgi ve teknoloji akışı oluşturmakta ve dijitalleşmenin hem uluslararası hem yerel çaptaki imkânlarını artırmaktadır. Dijital dönüşüm alanındaki gelişmelerin ülkelerin refah ve kalkınmasına

41 "Statistical Yearbook On OIC Member Countries 2020" (Ankara: Organisation of Islamic Cooperation Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries, 2021), 237, <https://sesricdiag.blob.core.windows.net/sesric-site-blob/files/article/768.pdf>.

Fotoğraf 7. Dijital Dönüşüm ve Etkileşim, 2021, Khazanah Araştırma Enstitüsü.

olan etkisi ise yadsınamazdır. Dolayısıyla dijitalleşmede uluslararası iş birlikleri ülkeler arasındaki eşitsizliği de dengelemektedir.

Dijitalleşme Riskleri

Teknolojinin sosyal ve ekonomik kalkınmaya olan katkısı buzdağının görünen kısmını oluştururken; teknolojiyle birlikte büyüyen dijitalleşmenin görünmeyen yüzü çeşitli riskler de barındırmaktadır. Dijital otoriterleşme bu risklerden biridir. Çin'in Veri Güvenliği Yasası (DSL) ile teknoloji endüstrisindeki otoritesi göz ardı edilemeyecek bir gelişmedir. Çin otoriterleşmeyi dijital sahada da çarpıcı bir biçimde iletirmektedir. Devletin veri düzenleme yetkilerini artıran yeni bir mevzuat olan Veri Güvenliği Yasası'nın son sürümü 10 Haziran 2021'de yayınlanmış ve 1 Eylül 2021'de yürürlüğe girmiştir. Bu yasayla birlikte Çin'in

BigTech üzerindeki baskısı, şirket operasyonlarının daha fazla takip edilmesi ve doğrudan yasaklar belirgin hale gelmiştir. Söz konusu yasa, Çin'in ulusal güvenliğine, kamu çıkarlarına veya vatandaşların veya kuruluşlarının yasal çıkarlarına zarar vermesi durumunda, Çin Halk Cumhuriyeti fiziksel sınırları içinde veya dışında gerçekleştirilen veri faaliyetleri için geçerlidir. Bu yasadaki hükümleri ihlal edenler; değişen miktarda para cezalarına, ticari hizmetlerinin askıya alınmasına, lisans iptaline ve genel ve cezai sorumluluğa tabi olacaktır. Veri kategorizasyonunu "önemli veriler"; "ulusal veriler"; "kontrol edilen öğeler" olarak yapan Çin, dijital otoritesini de güvence altına almaktadır. DSL ile "büyük veri stratejisi" uygulayarak devlet tarafından düzenlenen ve geliştirilen bir veri ticareti piyasası kurma niyetindedir.⁴² Yükselen süper

42 Jacqueline Lee, "How the Data Security Law Sets the Stage for the Tech Industry in China and Beyond", Center of Strategic & International Studies, 30 Ağustos 2021, <https://bit.ly/33RCQ9u>.

güç Çin'in BigTech farkındalığı ve politikaları Çin'in otoritesini güçlendirirken; Kazakistan'da da BigTech ve veri güvenliğinin devlet için önemi tartışılmış ve Çin'in BigTech politikalarının önemine vurgu yapılmıştır. Dijital güç, özel şirketlerin elinde yoğunlaşması, siber güvenlik ve yeni teknolojiler siyasi süreçleri manipüle etmek için bir araç olarak kullanılmaktadır. Dünya Ekonomi ve Politika Enstitüsü Direktörü Yerzhan Saltbayev bilgi ve büyük veriyi, *ana ekonomik kaynak* ve *21. yüzyılın petrolü* olarak tanımlamıştır. Google ve Facebook gibi dev teknolojik şirketler devasa meta veri akışı ile milyarlarca dolar gelir elde ederken; bu şirketler devletin ya da vatandaşların değil kendilerinin finansal çıkarlarını gözetmektedir. Saltbayev, küresel BigTech (Büyük Teknoloji) şirketlerinin artan egemenliğine işaret ederek; bilgi egemenliğinin ya bu şirketlere teslim edilmesi ya da dijital sektördeki devlet düzenlemelerinin artırılması gerektiğini ifade etmiştir.⁴³

COVID-19 salgını, dijitalleşmenin devlet denetimini artırmasına zemin hazırlayacak yönünü de ortaya koymaktadır. COVID-19 salgını muhalif hareketlerin baskılanması, dezenformasyon ve vatandaşları gözetlemenin bir aracı haline getirilmiştir. İnternet on yıl önce, Tunus örneğindeki gibi, diktatörlükleri devirmeye yardımcı olabilecek bir araç iken; özellikle salgın sürecinde yaşanan dönüşümle birlikte yeni otoriterlik tarzlarını yaratır hale gelmiştir. Dijital otoriterleşmenin bir başka örneğini ise

İsrail'in gözetiminde olan *NSO Group*'un ürettiği Pegasus casus yazılımını; siyasi muhalifleri, gazetecileri, avukatları, politikacıları ve insan hakları konularında çalışan bireyleri hedef almak için kullanan otoriter hükümetlere satması teşkil etmektedir. *NSO Group* bu yazılımı terör ve suç odaklarını hedefleyen hükümet yetkililerine ve hukuk yaptırımını uygulayan ajanslara sattığını iddia etse de; bu yazılımla *Al Jazeera* gibi haber ajanslarının ya da Cemal Kaşıkçı gibi siyasi muhaliflerin hedef alındığı ifade edilmiştir.⁴⁴

Dijital otoriterleşmeyi İsrail'in Filistinliler üzerinde uyguladığı baskılarla da izlemek mümkündür. Arap Sosyal Medyayı Geliştirme Merkezi'nin, 2021 yılında İsrail'in Filistinlilere yönelik saldırısında meydana gelen dijital hak ihlallerini belgelediği rapor bu durumu açığa çıkarmaktadır. Filistinli gruplar, Mayıs ayının başından itibaren Doğu Kudüs mahallesi Şeyh Cerrah'ta İsrail'in zorla yerinden etme kararına karşı gösteri yapmıştır. Yayımlanan rapora göre, 6 Mayıs tarihi itibarıyla Filistinle ilgili içerikler çoğu zaman açık gerekçe ve ihlaller olmaksızın sosyal medya platformlarından kaldırılmıştır. Raporu 6-19 Mayıs tarihleri arasında *Instagram*, *Twitter*, *Facebook* ve *TikTok* gibi sosyal medya platformlarında içerik kaldırma, hesap kapatma, hashtagleri gizlemenin yanı sıra belirli içeriklere erişilebilirliği engelleme, arşivlerdeki içeriklere erişimin kısıtlanması gibi 500 dijital hak ihlali vakası belgelenmiştir.⁴⁵

43 "The Age of Agitation: Who Rules The World?", IWEP, 17 Eylül 2021, <https://iwep.kz/#/posts/61449cbb5fb3932faa0f56ae#header>.

44 "ACHRS Statement on NSO Group's Pegasus Spyware and Its Impact on Human Rights", ACHRS.ORG, 05 Ağustos 2021, <https://bit.ly/3lfThvm>.

45 "The Attacks on Palestinian Digital Rights" (7amleh-The Arab center for the Advancement of Social Media, 19.05 2021), <https://bit.ly/3rwGdej>.

Fotoğraf 8. Dijital Otoriterleşme, 2021, Foreign Policy in Focus.

Sonuç

Günümüzün en dinamik gerçekliği dijitalleşme ve teknoloji, toplumsal refah ve kalkınmanın başlıca unsurlarından biriyken bilinçli kullanılmaması hâlinde toplumların aleyhine olacak veri güvenliği açığı ve siber saldırılar gibi olumsuz sonuçlara sebep olabilmektedir. Doğru ve bilinçli kullanıldığı takdirde ise büyük değişim ve gelişimlerin öncüsü dijitalleşme ve teknoloji olacaktır. Geçtiğimiz aylarda İslam İş Birliği Teşkilatı

tarafından düzenlenen “İslam İş Birliği Teşkilatı Bilim, Teknoloji ve İnovasyon Gündemi 2026” zirvesinde Müslüman toplumların dijitalleşmenin geleceğine bugünden dikkatle eğildikleri ve gerekli planlamalarla bu geleceğe hazırlanmakta olduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca Mısır, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Suudi Arabistan gibi ülkelerin dijitalleşme politikaları ve kurdukları dijital platformlar, Müslüman toplumların dijitalleşme yönünde artan çabalarını somut olarak ortaya koymaktadır.

EKONOMİ VE KALKINMA

2020 yılının sonunda başlayıp 2021 yılını etkisi altına alan küresel COVID-19 salgını binlerce insanın ölümüyle sonuçlanmış ve insanların hasta olarak sosyal hayattan belli sürelerde çekilmesine neden olmuştur. Bununla beraber salgın karantinayı ve kapanma süreçlerini beraberinde getirmiş ve üretim, lojistik ve tüketim süreçlerini duraklatmıştır. Birçok ülke salgından dolayı ekonomik krize girmiş ve gelişmekte olan ülkeler salgın sürecinde daha da kırılganlaşmıştır.

Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yer alan ülkeler gelişmekte olan ülkeler statüsünde kategorilendirilmektedir. Bu nedenle sosyoekonomik gelişmeler ve bu gelişmelerin Müslüman toplumların gündeminde yer etmesi bölge özelinde hayati öneme sahiptir. Bu yazıda Ortadoğu, Körfez ülkeleri ve Güney Doğu Asya bölgelerinde ekonomi ve kalkınma alanında gündemi meşgul eden önemli konular analiz edilecektir. Buradan hareketle Müslüman dünyanın gündemi sosyal koruma politikaları, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, savaş ekonomisi ve ekonomik büyüme konuları altında kategorilendirilerek incelenecektir. Müslüman toplumlarda devletin düzenleyen ve refahı sağlayan bir yapı olarak görülmesi sosyal koruma politikalarına dair yapılan çalışmaların önemsenmesine ilişkin ipucu vermek-

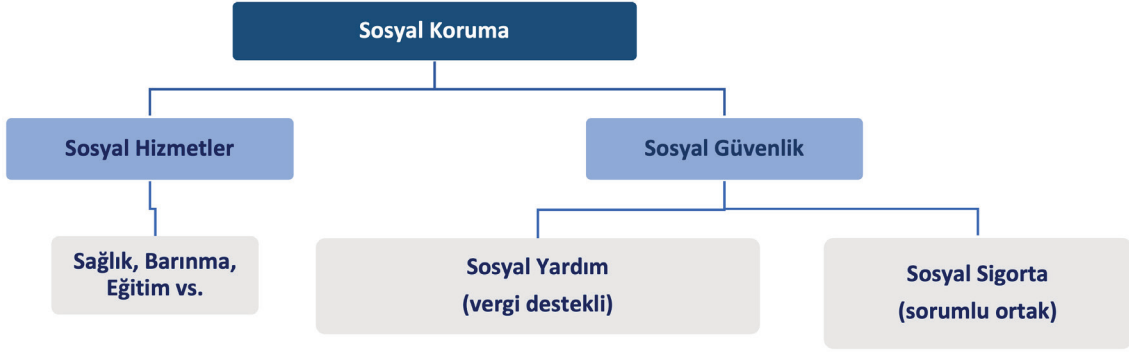
tedir. Bunun yanında bahsi geçen bölgelerde ekonominin büyük oranda yenilenemez enerji kaynaklarından olan petrole bağlı olması ekonomik çeşitlendirme ve sürdürülebilir ekonomiye dair tartışmaları gündeme getirmiştir.

Sosyal Koruma Politikaları ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH)

Müslüman dünyada ekonomi ve kalkınma alanında en gözde çarpan gündemin sosyal koruma politikaları olduğu görülmüştür. Yoksulluk seviyesinin düşürülmesini amaçlayan sosyal koruma kavramına artan bir ilgiyle Güneydoğu Asya bölgesinde Malezya; Ortadoğu bölgesindeyse Ürdün ve Katar'da yoğun çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Malezya'da sosyal koruma politikalarıyla yoksulluğun azaltılmasının ötesinde dezavantajlı grupların da sosyal korumaya dahil edilerek daha kapsamlı politikalar üretilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁶ Özellikle COVID-19 salgının da etkisiyle sosyal koruma sisteminde var olan boşluklar belirginleşmiş, daha kapsamlı sosyal koruma politikaları inşa etmenin önemi gündeme gelmiştir.⁴⁷ Malezya'dan farklı olarak Ortadoğu bölgesinde sosyal koruma kavramı ve aile ilişkisi dikkat çekmektedir. Ekonominin gelişimi ile sosyal koruma poli-

46 Hawati Abdul Hamid, "Social Protection Policies Beyond Poverty Targeting" (Malaysia: Khazanah Research Institute), Erişim Tarihi: 08 Aralık 2021, <http://www.krinstitute.org/assets/contentMS/img/template/editor/Views%20SP%20FINAL.pdf>.

47 Abdul Hamid Hawati vd., "Building Resilience: Towards Inclusive Social Protection in Malaysia" (Malaysia: Khazanah Research Institute, 23 Eylül 2021).

Grafik 6. Sosyal Koruma Bileşenleri

Kaynak: Khazanah Research Institute

tikalari arasındaki yakın ilişkinin ailede aranması gerektiği Katar'da gündeme gelmiş, ailenin ekonomik durumunun iyileştirilmesinin ekonomiye olan etkisinin dolaylı olarak sosyal korumayı da beraberinde getireceği tartışılmıştır.⁴⁸ Pandemi salgınıyla beraber okula gitmeyen çocukların bakımını üstlenmesi gereken annenin iş gücü piyasasından ayrılması sorunu Mısır'da gündem edilmiş Ulusal Sosyal Koruma Stratejisiyle ebeveynlerin iş gücüne katılmalarını sağlamanın yoksullukla mücadele noktasında önemli bir katkı sunacağı tartışılmıştır.⁴⁹ Yoksulluğun azaltılmasına ilişkin çabalar aynı zamanda Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini (SKH) işaret etmiş ve bu hedeflerin uygulanabilmesinin yolları Müslüman toplumlarda gündem edilen önemli konular arasında yer almıştır.

Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) Malezya ve Pakistan'da birçok çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Pakistan özelinde nüfus artışı, SKH'nin finansmanı ve yerel yönetimlerin rolü de dahil olmak üzere sürdürülebilir sosyal kalkınmanın sağlanması için önemli olduğu düşünülen bazı temel politika konuları tartışılmıştır.⁵⁰ Yoksulluk, açlıkla mücadele, eşitlik gibi hedeflerin yer aldığı SKH aynı şekilde gıda güvenliği sorununa da eğilmektedir. Gıda güvensizliği kadınları, çocukları ve kırsal kesimdeki haneleri orantısız bir şekilde etkilemekte, bu da sosyoekonomik eşitsizliklere yol açmaktadır. Bu durumla mücadele kapsamında daha fazla ekilebilir arazinin yaratılması, teknolojik gelişmeler, mevcut arazilerin daha etkin kullanılması; Pakistan ve diğer gelişmekte olan ülkeler için sunulan öneriler

48 "Supporting families supports the economy: Social nets are economic foundations"; Brooking Doha Center, 27 Eylül 2021, <https://brook.gs/33Ko7NU>.

49 "Landscape of Formal Social Protection in Jordan", Economic Research Forum, 27 Eylül 2021, <https://erf.org.eg/events/landscape-of-formal-social-protection-in-jordan/>.

50 "Social Dimensions of the Sustainable Development Goals: A Localized Indicator Framework for Measuring Progress"; Review of Social Development in Pakistan (Pakistan: Social Policy And Development Centre Karachi, 05 Ekim 2021), <https://bit.ly/3KmiAhm>.

MÜSLÜMAN DÜNYADAN FİKRİ BİRİKİMLER

2021 Genel Görünüm

Fotoğraf 9. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, BM.

arasında yer almıştır. Ancak gelişmekte olan ülkelerde SKH'nin gerçekleştirilmesi için gerekli veri mevcudiyeti eksikliği ve izleme mekanizmalarının bu ülkelerde gelişmemesi bir endişe kaynağı olarak önümüzde durmaktadır. 2019'da yaklaşık 20 trilyon ABD dolarına ulaşan uluslararası ticaret hacminin, insanların yaşam standardını yükseltmede önemli bir rol oynadığı fakat gıda güvenliği söz konusu olduğunda uluslararası ticaretin "iki ucu keskin bir kılıç" olduğunu ifade edilmiştir.⁵¹

"İnsani gelişim" kavramı SKH altında değerlendirilen bir kavram olarak Umman'da tartışılmış, insani gelişim ve işgücü arasındaki ilişkiyi artıran, insan kaynakları üzerindeki

etkisini gözlemleyen eğitim çalışmaları düzenlenmiştir.⁵² İstihdam sorununun Müslüman dünyada da önemli ekonomik sorunlardan biri olduğunu görülmektedir. Ekonomik, sosyal, politik ve güvenlik düzeylerinde olumsuz yansımaları olan işsizliğin özellikle Irak ekonomisi için en ciddi sorunlardan biri olduğu ifade edilebilir.

Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Büyüme

BM raporuna göre Yemen dünyada insani krizin en derin yaşandığı ülkelerden biridir. İç savaşın yaşandığı ülkede makro ekonomik istikrarsızlığın sebep olduğu ekonomik

51 Omar Al-Ubaydli, "International Trade and Food Security" (Bahrain: Bahrain Center for Strategic, International and Energy Studies, 15 Haziran 2021), <https://bit.ly/3AccZpe>.

52 "The Arab Planning Institute organized an interactive online training program remotely for the Institute of Public Administration", The Arab Planning Institute, 07 Temmuz 2021, https://www.arab-api.org/ar/news_details.aspx?news_id=1507#.

Fotoğraf 10. Yemenli Kadınlar Sağlık Merkezinin Dışında Oturuyor, 2018, Alposi, Sana'a Stratejik Araştırmalar Merkezi.

kriz Müslüman dünyanın gündemine aldığı konulardan biri olmuştur.⁵³ 2014-2020 arasında Yemen'in Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'nın yaklaşık %50'lik bir kümülatif daralma kaydettiği görülmüş, pandemi ve halihazırdaki savaş nedeniyle krizin derinleştiği vurgulanmıştır. Halihazırda devam eden bir çatışma alanı olarak Libya'nın ekonomi politikası üzerinden Libya'da çatışan tarafların finansal kaynakları ve beklentileri, Libya'da ekonomik krizin çatışmaların devam etmesine yol açtığı⁵⁴ vurgulanmıştır. Tartışmaların nihai noktasının çatışma bölgelerinde ekonomik

ve siyasi faktörler arasındaki ilişki olduğu görülmüştür. Bölgede aktif bir savaş olmasa da ABD'nin ekonomik yaptırımlarıyla karşı karşıya kalan İran'ın ekonomisi de çatışma ekonomisi altında değerlendirilebilir. Çeşitlendirme politikalarına rağmen İran'ın petrol ve gaz gelirine bağımlı kalmaya devam ettiği ve bölgedeki birçok ülke gibi su ve elektrik talebini karşılamakta zorlandığı gündeme alınan konulardan biri olmuştur.⁵⁵

Ekonomik krizlerin üstesinden gelebilecek stratejiler üretmek amacıyla Lübnan'da

53 "Yemen's Economy in Emergency: Implications and Options", Emirates Policy Center, t.y., <https://bit.ly/3qFyyLI>.

54 "الأجنحة الاقتصادية للعنف ودورها في استمرار الصراعات والحروب الأهلية: دراسة للحالة الليبية" (Libya: Defender Center for Human Rights, 06 Temmuz 2021), <https://www.defendercenter.org/ar/5504>.

55 "Iran's Economy Under Sanctions and the Outlook for 2022", Middle East Institute, 26 Ekim 2021, <https://www.mei.edu/events/irans-economy-under-sanctions-and-outlook-2022>.

Fotoğraf 11. İran ekonomisine ABD yaptırımı, 2019, BBC.

uluslararası finans kuruluşlarının risk ve kriz yönetimine dair konular gündeme gelmiş⁵⁶ krizleri tahmin etmek için erken uyarı mekanizmaları geliştirmenin ve riskleri azaltmanın kalkınma için gerekli parametreler olduğu vurgulanmıştır. Ekonomik ilişkilerin uluslararası politikada etkisini ifade eden ekonomik diplomasi kavramının Endonezya'da konu edinildiği görülmüştür.⁵⁷ Ticaret, yatırım ve turizm çerçevesinde ekonomik diplomasi pratiklerine değinilerek COVID-19 gibi sağlık krizlerinin ekonomik krizi beraberinde getirdiği ve bu dönemlerde ekonomik diplomasinin öneminin daha da belirginleştiği vurgulanmıştır.

Uluslararası politik ekonomide ABD'nin iniş geçeni hegemonyasına karşı Çin'in yükselişi bir olgu olarak karşımızda durmaktadır. Bu uluslararası ortamda Müslüman nüfusun yoğun olduğu ülkelerde ekonomik büyümenin ne durumda olduğuna dair konular Müslüman toplumların gündeminde önemli bir yerde durmaktadır. Fas'ın Afrika'da en önemli araba üretim merkezlerinden biri haline geldiği, turizm ve alt yapı alanındaki etkinliği de hesaba katılarak dinamik bir ekonomiye sahip olduğu ve ekonomik olarak Afrika'da en başarılı ülke statüsüne yükseldiğini Fas'ta gündeme alınan konular arasında yer almıştır.⁵⁸ Suudi Arabistan'da ise kalkınma ve eko-

56 "إدارة الأزمات الاقتصادية والمالية", Arab Planning Institute, 09 Haziran 2021, https://www.arab-api.org/ar/news_details.aspx?news_id=1503.

57 "Definisi dan Pemetaan Diplomasi Ekonomi Indonesia", Centre for Strategic and International Studies, 12 Mayıs 2021, <https://www.csis.or.id/publications/definisi-dan-pemetaan-diplomasi-ekonomi-indonesia>.

58 "تقرير دولي: المغرب نجح في بناء اقتصاد ديناميكي يدعمه نمو مستمر بفضل سياسة الاستثمار الطموحة", ECOFIN Agency, Erişim Tarihi: 13 Eylül 2021, <https://www.pjd.ma/node/81968>.

nomik çeşitlendirme planlarının yer aldığı 2030 vizyonu, ekonomi ve kalkınma gündeminin odak notasını oluşturmuş, özel sektör ve yenilebilir enerji kaynaklarının kullanıma açılması gerektiği tartışılmıştır.⁵⁹

Sonuç itibarıyla gelişmekte olan ülkeler statüsünde yer alıp Müslüman dünya olarak ifade edilen bölgede, ekonomi ve kalkınma alanında yapılan tartışmaların yoğun olarak Güneydoğu Asya ve Körfez bölgesinde gerçekleştiği görülmüştür. Yoksulluk seviyesinin düşürülmesini amaçlayan sosyal koruma politikalarının Malezya, Ürdün ve Katar'da gündem edildiği görülürken Birleşmiş Millet-

ler'in Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın gelişmekte olan ülkelerdeki karşılığının ne olacağı konusu yoğun olarak Malezya ve Pakistan'da tartışılmıştır. Halihazırda çatışmaların devam ettiği Yemen ve Libya'da çatışmaların ekonomi üzerindeki etkisi incelenmiş ve bu ülkelerdeki ekonomik krizlerin çatışmalardan kaynaklı olduğu sonucuna ulaşan çeşitli tartışmalar yapılmıştır. COVID-19 süreciyle birlikte yaşanan ekonomik problemler karşısında risk ve kriz yönetimine ilişkin gündeminse yoğun olarak Lübnan'da ön plana çıktığı görülmüştür.

59 Abdul Ilah Darandari ve David Haverland, "Economic diversification within the framework of the Kingdom's Vision 2030", Productivity and economic diversification (Saudi Arabia: King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, Erişim Tarihi: 14 Nisan 2021).

ENERJİ

Dünyadaki başlıca enerji kaynaklarına sahip olan ülkelerin Müslüman ülkeler olması sebebiyle küresel enerji tedariği ve üretiminin gündemi Müslüman dünyayı her zaman ilgilendirmiştir. Müslüman toplumlar enerji sektöründeki güncel gelişmeleri ve bunların ülkelerin ekonomi ve kalkınmasına olan yansımalarını takip eden çalışmalar ortaya koyarken 2021 yılında enerji alanında sürdürülebilir ve temiz enerji temasına daha geniş yer vermişlerdir. İklim krizini önlemek için harekete geçen uluslararası toplumun gündemini, 2021 yılında temiz enerjiye geçiş çalışmaları yoğun ve acil şekilde meşgul etmiştir. Bu yazıda Müslüman dünyanın enerji görünümüne dair genel bir bakış açısı sunulmaktadır ve sürdürülebilir ve temiz enerji için gösterilen çabalar, düşünce ve araştırma kuruluşlarının çalışmaları ışığında değerlendirilecektir. Dünya enerji kaynakları rezervlerinin büyük çoğunluğuna sahip olan Müslüman ülkelerin temiz enerjiye geçiş konusundaki çabaları ve uluslararası iş birliğine olan katkıları, iklim krizinin kısa ve uzun vadede önlenmesine dair umutları artırmaktadır.

Müslüman Ülkelerin Enerji Görünümü ve Temiz Enerjiye Geçiş Çabaları

Bir yıl boyunca enerji sektöründe yapılan çalışmaları dikkate aldığımızda Müslüman ülkelerin küresel enerji sektöründe öncü bir role sahip olduğu görülmektedir. Petrol İhracat Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) verilerine göre, en büyük petrol rezervlerine sahip olan ülkeler arasında Venezuela'yı sırasıyla Suudi Arabistan, İran, Irak, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Libya ve Cezayir takip etmektedir.⁶⁰ Irak'ın ekonomi sistemi rantieri ekonomisi yani devlet gelirlerinin esas olarak doğal kaynakların çıkarılması ve ihracından geldiği bir ekonomi olarak sınıflandırılmaktadır. Irak'taki birinci doğal kaynak, 2020'de hükümet gelirlerinin %90'ından fazlasını, GSYİH'nin %32'sini ve ihracat gelirlerinin %96'sını sağlayan petroldür. Petrolün COVID-19 salgını öncesinde Irak ekonomisindeki payı daha da büyüktür.⁶¹ Ayrıca Irak petrol bakımından kayda değer bir öneme sahipken aynı zamanda en büyük doğalgaz rezervlerine sahip ülkeler arasında 12. sırada yer almaktadır. Doğal gaz zengini bir başka ülke ise dünya doğal gaz rezervlerinin yaklaşık %12'sine sahip olan Katar'dır ve Katar'ın küresel enerji sektörüne başlıca ihracatı doğal gazdır.⁶²

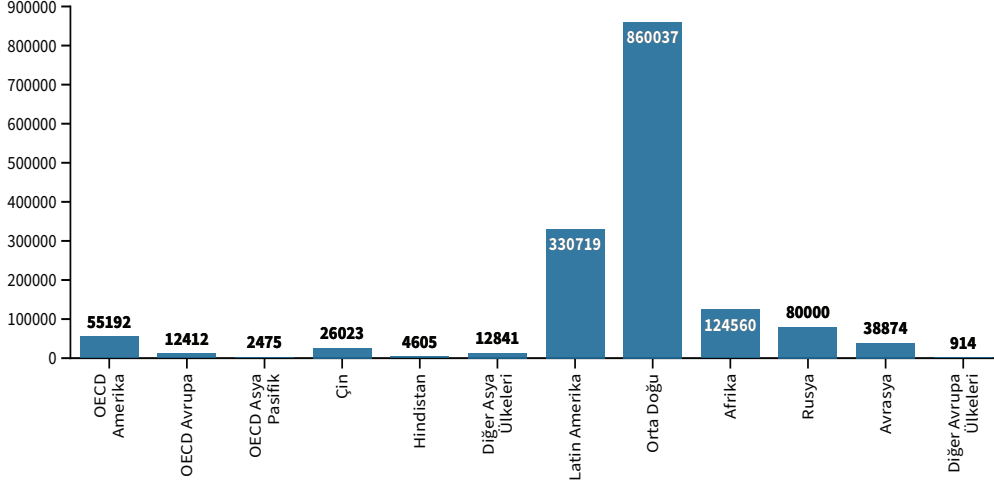
60 "OPEC sahane of world crude oil reserves, 2018", Organization of the Petroleum Exporting Countries, erişim Tarihi: 10 Aralık 2021, https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm.

61 Zeinab F. Shuker, "The Many Layers and Complexities of Iraq's Energy Landscape", Emirates Policy Center, Erişim Tarihi: 17 Kasım 2021, <https://bit.ly/3Afv3yo>.

62 Justin Dargin, "Crossing the Rubicon: Qatar's Journey to Natural Gas Dominance", AlJazeera Centre for Studies, Erişim Tarihi: 14 Kasım 2021, <https://bit.ly/3GKG1b0>.

MÜSLÜMAN DÜNYADAN FİKRİ BİRİKİMLER

2021 Genel Görünüm

Grafik 7. Dünya Ham Petrol Rezervleri, 2020

Kaynak: Oil Data: Upstream World Crude Reserves, OPEC, 2020

Enerji sahasında başat role sahip olan Müslüman dünyanın gündeminde bu yıl daha çok temiz ve sürdürülebilir enerji çalışmalarına odaklanılmıştır. Körfez İş Birliği Konseyi ülkeleri ekonomik gelişme yaşarken sürdürülebilirlikle ilgili mevcut ve potansiyel pek çok sorunla yüzleşmektedir. Su, enerji ve gıda güvensizliği bu ülkelerin geleceğine yönelik tehdit unsurlarından biridir. Ekonomik gelişmeyle birlikte artan enerji tüketimi çevresel zararları da beraberinde getirmektedir. Bu yıl temmuz ayında Körfez İş Birliği Konseyi “Körfez Bölgesi için Enerji Geçiş ve İklim Değişikliği, Zorluklar ve Fırsatlar” başlıklı çalıştayda, enerji bağlamında iklim değişikliği meselesi tartışılmıştır. Körfez İş Birliği Konseyi’ndeki enerji geçiş planları, sürekli ekonomik refah, karbon emisyonlarını azaltma, SKH gerçekleştirme konusunda önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalıştay-

da, Körfez ülkelerinde enerji geçişinin sosyal, ekonomik, politik, kültürel ve altyapısal zorlukları tartışılarak petrol zengini Körfez ülkeleri için temiz enerjiye geçişin sağlanacağı inovasyon ve teknolojiler konuşulmuştur.⁶³ Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesi, fosil yakıt tüketiminden yenilenebilir enerji üretimine geçişte büyük bir potansiyele sahiptir. Birleşik Arap Emirlikleri 2030 yılına kadar elektrik enerjisi üretiminin %30’unun temiz enerji olmasını hedeflemektedir. Fas ise Sahra çölünde dünyanın en büyük güneş enerjisi üretimini yapacak bir santral inşa etmektedir.⁶⁴ Fas’ın NDC (Nationally Determined Contributions) kapsamındaki hedefleri ve 2030 orta vadeli hedefine ulaşmak için dekarbonizasyon açısından önemli ilerleme kaydetmiş olsa da beklenen performansın altında kalmıştır. Enerji geçişinin finansal ve sosyal etkilerinin sebep olacağı

63 “Energy Transition and Climate Change, Challenges and Opportunities for the Gulf Region”, Gulf Research Meeting, Erişim Tarihi: 10 Aralık 2021, <https://bit.ly/3Ae1ddQ>.

64 “Energy subsidies: easy pickings for climate policy or political bombshell?”, The Forum ERF Policy Portal, t.y., <https://bit.ly/3Adt2mp>.

Fotoğraf 12. Yenilenebilir Enerji, 2021, The Economic Times.

zorluklara rağmen Fas'ın emisyonlarını olabildiğince yavaşlatması gerekmektedir.⁶⁵ Dünyanın önemli petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olan Irak'ta yenilenebilir enerji ve elektrik enerjisi politikaları da gündemdedir. Ekonomik büyüme enerjiye olan ihtiyacı artırmakta ve bu küresel ısınma, iklim değişikliği ve karbondioksit emisyonlarında artış gibi birtakım çevresel bozulmalara sebep olmaktadır. Bundan dolayı elektrik enerjisine olan talep de artmaktadır. Irak'ta

güneş panel sistemleri ve güneş ısıtıcıları gibi yenilenebilir enerji teknolojilerinin yaygınlaşmasının önündeki en büyük engel ise bu teknolojiler için kapsamlı bir kurumsal politika vizyonunun olmamasıdır.⁶⁶

Suudi Arabistan'daki Kral Abdullah Petrol Etütleri Çalışma ve Araştırma merkezi tarafından yapılan "döngüsel karbon ekonomisi" çalışmaları temiz ve yenilebilir enerjiye geçiş için ortaya konan önemli gayretlerden biridir. Döngüsel karbon ekonomisi

65 Rim Berahab ve Uri Dadush, "Morocco at COP 26" (Policy Center for the New South, 09 Kasım 2021), https://www.policycenter.ma/sites/default/files/PB_43-21_Rim-Dadush-vf.pdf.

66 Muhammed Ahmet Salih, "الطاقة المتجددة وسياسات الطاقة الكهربائية في العراق" (Al-Bayan Center for Planning and Studies, 2021), <https://www.bayancenter.org/wp-content/uploads/2021/07/783tf3.pdf>.

modeliyle karbon azaltmak, hammaddeleri ve yakıtları üretmek için karbonu girdi olarak yeniden kullanmak, biyoenerjiyle doğal karbon döngüsü aracılığıyla karbonu dönüştürmek ve aşırı karbonun kaldırılması hedeflenmektedir.⁶⁷

Dünyanın karbon emisyonunu azaltma yarışında, küresel çapta önemli miktarda karbon salınımında bulunan Endonezya da yerini almıştır. Endonezya'nın enerji sisteminde %100 yenilenebilir enerji kullanarak 2050 yılına kadar sıfır emisyona ulaşmasının mümkün olduğu açıklanmaktadır. Endonezya'da elektriğin güneş, hidroelektrik, jeotermal ve biyokütle gibi yenilenebilir enerjiden elde edilme oranı bugün %14'tür. Bu oran %50'yi bulduğunda yenilenebilir enerji üretime hakim olacaktır. Endonezya için on yıl içinde ön görülen hedefler; 2025 yılından sonra kömürle çalışan enerji santralleri inşa edilmemesi, araba ve motorlarda pille çalışan araçların sayısının artırılması, güneş enerjisinden en yüksek kapasiteyle yararlanma gibi yollardır.⁶⁸ İklim değişikliğine karşı en savunmasız 10 ülkeden biri olan Pakistan ise temiz enerjiye geçiş konusunda somut adımlar atmıştır. Pakistan şimdiden 2400 megavat kömürü rafa kaldırarak yerine 3700 megavat hidroelektrik ikame etmiştir.⁶⁹

Nükleer Enerji Perspektifleri

Enerji çalışmaları arasında ön plana çıkan başka bir tema "nükleer enerjidir". Kazakistan'daki çalışmalar, Kazakistan'ın kararlılıkla nükleer karşıtı politikalar takip ettiğini göstermektedir. Uluslararası Nükleer Testlere Mücadele Günü münasebetiyle New York'ta BM Genel Kurulu'nun düzenlediği üst düzey toplantıda konuşma yapan Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kazakistan'ın küresel nükleer silahların yayılmasını önleme ve silahsızlanma rejimini güçlendirmede tarihsel bir rol oynadığını ifade etmiştir. Semipalatinsk nükleer test sahası 29 Ağustos 1991 yılında Nursultan Nazarbayev'in emri ile kapatılmıştır. 1992 yılında ise, nükleer silahların ortadan kaldırılması ve Kazakistan'ın nükleer karşıtı politikalarında bilimsel ve teknik destek sağlaması amacıyla Ulusal Nükleer Merkezi kurulmuştur. 29 Ağustos'un "Uluslararası Nükleer Denemelere Karşı Eylem Günü" ilan edilmesi Kazakistan'ın ortaya koyduğu kararlılığın neticesidir.⁷⁰ Ekim ayında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Birleşik Arap Emirlikleri'ne yaptığı ziyarette nükleer silahların yayılmasının önlenmesi ve silahsızlanma konusunda benzer pozisyonlar paylaşılmıştır. Bu ziyaret esnasında Birleşik Arap Emirlikleri'nin Orta Doğu'da nükleer ve diğer tür kitle imha silahlarından arındırılmış bir

67 "Guide to the Circular Carbon Economy", CCE, Erişim Tarihi: 04 Ocak 2022, <https://www.cceguide.org/guide/>.

68 "Here's how Indonesia could get to zero emission in its energy sector by 2050", The Conversation, 25 Ekim 2021, <https://bit.ly/3KpuXZJ>.

69 Mir Sherbaz Khetran, "Pakistan's Response to Climate Change Issues at Middle East Green Initiative Summit" (Pakistan: Institute of Strategic Studies Islamabad, 04 Ekim 2021), <https://bit.ly/3qH7nA7>.

70 "Elbasy Has Urged World Countries to Follow Kazakhstan's Example", IWEP, 13 Eylül 2021, <https://iwep.kz/#/posts/613ec50b5fb3932faa0f56a8#header>; Kürşad Zorlu, "Nükleer silahsızlanma ve bozkırda bir liderlik becerisi", Anadolu Ajansı, 27 Ağustos 2021, <https://bit.ly/3KpuwyL>.

Fotoğraf 13. Nükleer Enerji Santrali, 2021, Anadolu Ajansı.

bölge oluşturmakla ilgilendiği ve Kazakistan'ın bu hususta BAE ile iş birliği yapacağı bildirilmiştir.⁷¹

İran'da ise Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması'nın, nükleer silahların kaldırılması konusunda herhangi bir ilerleme kaydetmediği ve nükleer silahların, nükleer silahlara sahip devletlerin güvenlik politikalarındaki rolünün azalmadığı yönünde bir yaklaşım vardır. ABD, Rusya ve İngiltere gibi nükleer silaha sahip büyük güçlerin son eylemleri nükleer silahlardan beklentilerini baltalamıştır. ABD'nin Çok Taraflı Eylem Planı'ndan (JCPOA) çekilmesi ve Yeni Stratejik Silahların Azaltılması Anlaşması'nın (New START) geleceği hakkında yarattığı belirsiz-

lik; Rusya, İngiltere ve Kuzey Kore'nin nükleer teknolojide sağladığı gelişmeler nükleer silahlardan bir hayal kırıklığı oluşturmuştur. Nükleer silahlardan geleceği her ne kadar belirsizlik içinde olsa da yayılmasını önleme konusunda uluslararası iş birliğinin güçlendirilmesinden ve temel hedeflere bağlı kalınmasından başka bir seçenek yoktur.⁷² Ancak Suudi Arabistan'da yayımlanan bir raporda nükleer enerjinin karbondioksit azaltımındaki rolüne değinilerek; nükleer enerjinin rolü olmadan küresel iklim hedeflerine ulaşmanın çok zor olacağı belirtilmiştir. Rapora göre, nükleer enerjinin yerini kömür yakıtlı elektrik santralleri alırsa 2050 yılına kadar 5,5 milyar

71 "Kazakhstan and the United Arab Emirates: Partnership for A Nuclear -Free Future", IWEP, 02 Kasım 2021, <https://iwep.kz/#/posts/618107255fb3932faa0f56de/#header>.

72 Mehdi Zadehali, "Revitalizing International Cooperation on Nuclear Nonproliferation", Institute for Political and International Studies, Ekim 2021, <https://ipis.ir/en/subjectview/655061>.

ton karbondioksit emisyonu üretileceği ön görülmektedir.⁷³

Sonuç

Müslüman toplumlarda sivil toplum kuruluşlarının enerji temasındaki çalışmalarının, küresel sürdürülebilir ve temiz enerjiye geçiş çabalarına büyük bir katkı sunulduğunu göstermektedir. Hem Orta Doğu ve Kuzey Afrika hem de Orta ve Güney Asya bölgelerindeki sivil toplum kuruluşları, ülkelerin mevcut temiz enerjiye geçiş çabalarını değerlendiren ve politika yapıcılara temiz ve sürdürülebilir

enerjiye geçiş için gerçekçi çözüm önerileri sunan çalışmalar ortaya koymuştur. Ayrıca devletler hem iç hem dış politikada temiz enerjiye geçiş için uygulamalar ve iş birlikleri geliştirmiştir. 2021 yılında uluslararası ajandanın başlıca meselelerinden biri iklim krizini önleme çalışmaları olurken Müslüman dünyadaki düşünce ve araştırma kuruluşları tarafından bu alanda yürütülen çabalar uluslararası toplumun gündemine önemli katkılar sunmuştur.

73 Noura Mansouiri ve Adnan Shibab Eldin, "Will COP26 Recognize a Role for Nuclear Energy in the Clean Energy Mix?" (Suudi Arabistan: King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, 04 Ekim 2021), <https://bit.ly/3AcwePj>.

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

İklim krizi dünyada artan felaketlerle kendini göstermektedir. Özellikle 2019'da meydana gelen Avustralya yangınının ardından küresel bir sorun olarak değerlendirilen iklim değişikliği gün geçtikçe ana gündemlerimizden biri haline gelmektedir. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC)'nin 2018-2019 senelerinde yayımladığı İklim Değişikliği Arazi Okyanus ve Kriyosfer Özel Raporları iklimin her zamankinden daha hızlı değiştiğini dile getirmektedir. 2021 yılına gelindiğinde ise Paris Anlaşması'nın ilk izleme görüşmeleri olan 26. Taraflar Konferansı (COP26) Glasgow'da gerçekleşmiştir. Uluslararası gündemde COVID-19 dışında en çok etki bırakan ve gündeme gelen konulardan biri olmuştur. Bu çalışmada ise Tunus, Bangladeş, Mısır, Fas, Malezya gibi ülkelerin 2021 senesindeki iklim değişikliği yaklaşımları ve COP26'dan hareketle iklim değişikliğine dair yaptıkları değerlendirmeler incelenecektir.

Ülkeler yüzleştikleri şartlara göre iklim değişikliğini ele almaktadır. Bu çalışmada da söz konusu şartlar göz önünde bulundurularak çapraz analiz yapılacaktır. Analizde de görüleceği üzere kaynaklara bağlı yaşanan yerlerde göç ve iltica bağlamında değerlendirilen iklim uyum süreci, ekonomik olarak gelişmiş olan ticaret kentlerinde politika ve iktisat açısından değerlendirilmektedir. Analiz üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde iklim değişikliğinden etkilenen meslek gruplarına ve bunun sebep olduğu göçlere

değinilmektedir. İkinci bölümde iklim krizinin ekonomi-politik ve güvenlik üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Son olarak ise iklim değişikliği ile mücadelede karbon emisyonu azaltımı ve karbon ekonomisi üzerine gerçekleştirilen tartışmalar incelenmektedir.

İklim Değişikliğinden Etkilenen Sektörler ve Göç

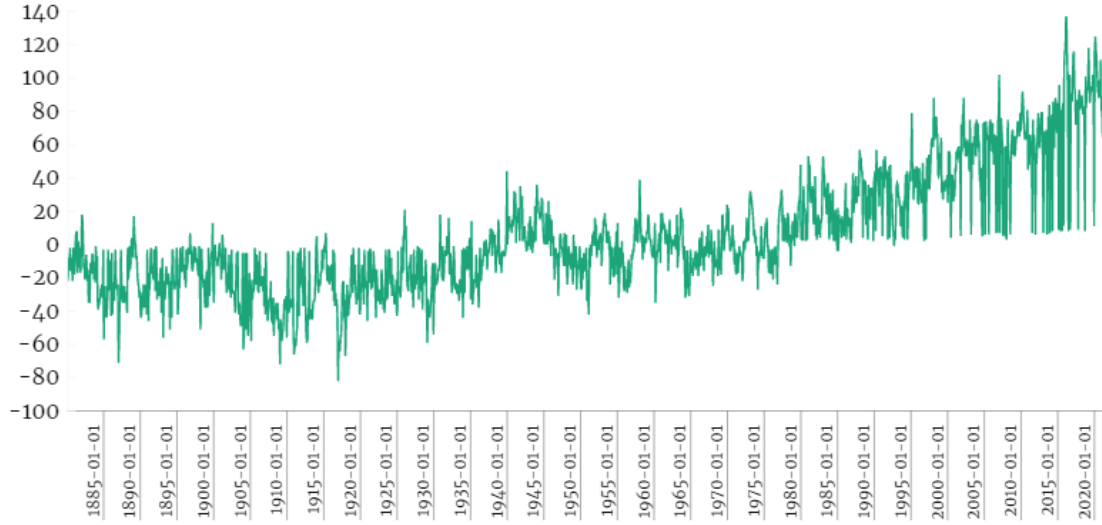
İklim değişikliği ilk defa 1995 senesinde yapılan Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nde ele alınıp, günümüze kadar bu konudaki tartışmalar kümülatif bir şekilde artmıştır.⁷⁴ İklim uyum sürecinde uygun adaptasyon stratejilerini belirlemek söz konusu bölgede tarım, balıkçılık, hayvancılık ya da seracılık gibi faaliyetlerle geçimini sağlayan insanlar için hayati bir önem taşımaktadır. İklim değişikliğinin mesleki etkileri insanları geçim sağlayacakları yerlere göçmeye ya da sığınmaya mecbur bırakmaktadır. Çevresel etkilerin göç ile sonuçlanma ihtimali nüfusun orantısız değişimini beraberinde getirmekte ve kimi yerlerde bölgesel çatışmalara sebep olmaktadır. İklim değişikliği zamansal olarak sürekli artmasa da dünyanın şu an geldiği noktada ağır etkileriyle kendini hissettirmiştir. Bu değişikliğin 1880'lerden başlayarak değişen etkileri aşağıdaki grafikteki gibidir.

2021 yılında iklim değişikliğini küresel bazda ele alan "2021 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansı (COP26)" başlığıyla

74 Ümit Şahin vd. ed., Türkiye'nin Karbonsuzlaşma Yol Haritası 2050'de Net Sıfır Yönetici Özeti, İstanbul: Politikalar Merkezi, 2021, s.4.

Fotoğraf 14. Madagaskar Dünyada Krizin Kıtılığa Neden Olduğu İlk Ülke, 2021, BBC News.

Grafik 8. Küresel Isınma: Aylık Sıcaklık Anomalisi (1880-2021)

Kaynak: Our World in Data, 2021

düzenlenen konferansta, küresel ısınma ve sera gazı salınımını azaltma hedefleri konuşulmuştur. Salgınla beraber en çok konuşulan temalar arasında yer alan iklim değişikliği ülkeleri ekonomi, arazi yönetimi, enerji kullanımı, sanayi gibi alanlarda yeni yollar aramaya itmiştir. Sera gazı emisyonlarının sı-

nırlandırılması ve karbon vergilendirmesiyle karbon salınımının azaltılması konuları iklim değişikliği bağlamında çok zikredilmiştir. Bunun sebebi ise geri döndürülemez olan iklimsel etkileri sınırlandırmanın öngörülebilir yolunun bunlar olmasıdır.

İklim değişikliği sağlık, ekonomi, gıda güvenliği, geçim kaynakları, barınma, yoksulluk gibi sürdürülebilir kalkınma konularını doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir. Özellikle Tunus, Bangladeş, Suriye gibi az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde yaşayan ve doğal kaynaklara daha çok bağlı olan insanları etkisi altına almıştır. Bunların dışında bölgelere has üretim faaliyetleri olan kahve çekirdeği üretimi ya da balıkçılık gibi sektörler, iklim felaketlerinden etkilenen meslek gruplarındandır. Örneğin Tunus'ta hayatın büyük bir kısmı balıkçılık yapılarak idame edilmektedir. 2019 yılından beri kademe olarak kıyı balıkçılığı sektörü ve deniz ürünlerine dayalı üretim %36 oranında düşüş yaşamıştır. Tunus'ta balıkçılık iklim uyum sürecine bağlı stratejilerin eksik kalmasından dolayı düşüşe geçmiştir.⁷⁵

İklim değişikliği etkilerinin fabrika, konfeksiyon, inşaat gibi kapalı mekanlarda çalışanlarda da ısı kaybına ve stresine bağlı olarak ciddi sağlık sorunlarını oluşturacağına dair görüşler kendini göstermiştir. Zamanla artan ısıyla beraber ısı stresi denilen durum ortaya çıkmış ve bu durum genel nüfus üzerinde

mesleki verimlilikleri ciddi ölçüde etkilemiştir.⁷⁶ Isı stresinin beraberinde getirdiği doğal afetlerin en çok Sahra Altı Afrika'yı vuracağı öngörülmüştür. Merkezi Amerika'da olan ve Endonezya'da da faaliyet yürüten bir kurum olan Center for Strategic and International Studies, Sahra Altı Afrika'da istihdamın %52,9'unun tarım sektöründe olduğuna dikkat çekmiştir.⁷⁷ Bu bağlamda afet senaryolarından en çok etkilenecek olan Afrika'da elverişli topraklar azalırken; gıda güvenliği dediğimiz durumun meydana geleceği aşikardır. Güney Afrika, 2021'de iklim fonları ayırmakla beraber COP26 için önerdiği 2050 sera gazı emisyon hedeflerini de düzenlemiştir.

İklimsel etkilerin artmasıyla Pakistan'da tarım oldukça etkilenmiş, 1972'den bu yana artan sıcaklar dikkat çekmiş ve uygun agro-ekonomik bölgelerle tarım hayatının kurtarılmasına yönelik 2021 stratejileri geliştirilmiştir.⁷⁸ İklim değişikliğinin sektöre uğrattığı geçim kaynakları Bangladeş'te de göçlerin yaşanmasına neden olmuştur. Yine çoğunluğu tarıma bağlı bir ekonomi olan Bangladeş'te gittikçe artan iklim göçmenleri meselesi gün

75 "Teboulba, Kerkennah ve Zarzis bölgelerindeki kıyı balıkçılığı sektörünün durumuna ilişkin küçük balıkçılar arasında anket", The Tunisian Forum for Economic and Social Rights, Erişim Tarihi: 5 Aralık 2021, <https://ft-des.net/enquete-aupres-des-petits-pecheurs-sur-la-situation-du-secteur-de-la-peche-cotiere-dans-les-regions-teboulba-kerkennah-et-zarzis/>

76 Karin Lundgren, Kalev Kuklane, Chuansi GAO, Ingvar Holmér, "Effects of Heat Stress on Working Populations when Facing Climate Change", Industrial Health, 2013, s. 5.

77 "Sahra Altı Afrika'da Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler, Harmanlanmış Finans ve İklim Değişikliği", Center for Strategic and International Studies, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, <https://www.csis.org/analysis/small-and-medium-sized-enterprises-blended-finance-and-climate-change-sub-saharan-africa>

78 "İklim Değişikliğinin Pakistan'ın Gıda Güvenliği Üzerindeki Etkisi ile Nasıl Mücadele Edilir?" Islamabad Policy Research Institute, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, <https://ipripak.org/how-to-counter-the-impact-of-climate-change-on-pakistans-food-security>

yüzüne çıkmıştır.⁷⁹ Bunun yanında Bangladeş'te, Endonezya'da ve Hindistan'da ticareti ve enerjiyi sürdürülebilir bir hale getirmek amacıyla endüstride karbon salınımını azaltma gündeme gelmiştir. Düşük karbonlu kalkınma planlarının konuşulduğu ülkeler arasında yer alan bu bölgeler yalnızca ekonomik kaygılarla değil refah seviyelerini arttırmak için de harekete geçmiştir. Nitekim 2021 senesinde gelişmemiş ülke kategorisinden çıkmış olan Bangladeş, ilerleyişini sürdürmek adına bu yolda adımlar atmıştır.

İklim Değişikliğinin Ekonomi Politik Üzerine Etkisi

Bir önceki başlıkla da bağlantılı olan ve bir domino etkisi gibi büyüyen iklim değişikliğinin sarsıcı etkileri genellikle ekonomi temelinde ele alınmaktadır. İklim değişikliği politika yapıcılar için ekonomik anlamda güvensizliğin kaynağı olarak görülmektedir. Bu sebeple "yeşil ekonomi-finans", "yeşil diplomasi", "yeşil anlaşma" gibi çözüm olarak üretilen kavramlar yaygınlaşmaktadır.

İklim değişikliği; azalan enerji kaynaklarını daha verimli kullanmayı gündeme almasının yanında bu yolda diplomatik olarak iş birliklerini de beraberinde getirmiştir. 2019 senesinde bu iş birliğini amaçlayan ve neticesinde sera gazı emisyonlarını sınırlamayı öngören Avrupa Birliği Yeşil Mutabakatı atılan diplomatik adımlara bir örnektir. Gelişmişlik düzeyi ile öncü

olan ve küresel bir etkiyi başlatan Avrupa Birliği (AB) bu anlaşmayla Kuzey Afrika ve Orta Doğu (MENA) bölgesi ile yenilenebilir enerji yolunda iş birliklerinin yolunu açmıştır. Bu anlaşma iklim değişikliği uyum sürecine az gelişmiş ve gelişmemiş ülkeleri dahil etmesiyle önem arz etmektedir. Mutabakat ile gelişmiş bir ekonomiye sahip olmayan bölgelerde yeşil ekonomi noktasında yeni iş fırsatları ortaya çıkmış ve iş birliği olanakları doğmuştur. Çoğu ülke için bir fırsat olarak görülen mutabakat Tunus'ta MENA bölgesindeki enerji geçişini AB lehine devam ettireceği yönünde değerlendirilmiştir.⁸⁰ Her ne kadar bu şekilde değerlendirilse de Tunus ekonomisinin döngüsel kalkınma planlarına dahil olabilmesi için söz konusu mutabakat önemli bir iş birliğine işaret etmiştir.

İklimin ekonomiye dair etkileri yenilenebilir enerjiye daha yatkın olan bölgelerde enerji ve kalkınma özelinde ele alınırken; tarıma bağlı olan bölgelerde güven ve refah üzerinden ele alınmıştır. Mısır, iklim değişikliğinin getirdiği ekonomik buhranlardan etkilenen yerlerden biri olarak pandemi sürecindeki küresel planlamanın iklim krizi için de yapılması gerektiğini savunmuştur. Economic Research Forum tarafından yayımlanan araştırmaya⁸¹ göre, küresel bir iklim finans fonu oluşturulması özellikle az gelişmiş olan ülkeler için oldukça önemlidir.

Yeşil ekonomi terimi özellikle 2021 BM Taraf- lar Konferansı'nda (COP26) ele alınmaktadır.

79 "Bangladeş'te İklim Fonlarını İçeren Harmanlanmış Bir Finans Mekanizmasının Kurulması: Firsatlar ve Zorluklar", Center for Policy Dialogue, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, <https://cpd.org.bd/blended-finance-mechanism-for-green-economic-growth/>

80 "AB Yeşil Anlaşması ve Mağrib Ülkeleri", Magreb Economic Forum, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, <https://www.magef.org/the-eu-green-deal-and-the-maghreb-countries/>

81 "İklim Finansmanı: Daha Yoksul Ülkelerin Acilen Buna İhtiyacı Var", Economic Research Forum, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, <https://theforum.eref.org.eg/2021/11/08/climate-finance-poorer-countries-need-matter-urgency/>

Bu bakımdan faaliyetlerde yer verilen her ülkenin COP26 çerçevesinde ekonomi ve diplomasi önerileri bulunmaktadır. Bu bağlamda Yeşil İklim Fonu (GCF), kişi başı verilmesi gereken ulusal taahhütlerin belirlenmesiyle beraber düşük gelirli ülkeler için iklim azaltma ve uyum konularına destek için oluşturulmuştur. Bu ülkelerden biri olan Pakistan'da çalışmalar yürüten Sustainable Development Policy yeşil ekonomi ve finans geçiş için politikacıları uyarmakta ve ekonomik olarak daha çok etkilenecek bölgelere "Doğa için Borç Takası" ismiyle planladığı projeye finans desteği sağlanmasını önermektedir.⁸²

İklimsel etkilere uyum sürecinin bir diğer konusu ormansızlaşma ile mücadeledir. Politika aktörleri arasında önemli bir yeri kaplayan ormanların güçlü söylemsel etkileri olduğu şüphesizdir. Bu sebeple Endonezya'da The Center for International Forestry Research, iklim politikasının ormanlar üzerindeki iyileştirme ve dönüşüm söylemlerini küresel güneydeki bütün ülkelere yaymak istemiştir.⁸³ Özellikle büyük ormanlık alanlara sahip olmasından dolayı konuya dikkat çeken Endonezya'nın karşısında Suudi Arabistan, sürdürülebilir enerji ve kalkınma bankalarının fonlara dahil edilmesini önermektedir.⁸⁴

İklim Değişikliği ve Ülkelerin Karbon Politikaları

İklim değişikliği ile mücadele politikalarının ekonomik ayağını büyük ölçüde karbon emisyonunu azaltmaya dönük önlemler oluşturmaktadır. Özellikle 2015 Paris Anlaşması'nın ortaya koyduğu küresel ısınmaya yol açan sera gazlarının azaltılması hedefleri ülkelerin ana gündemi haline gelmektedir. Sıcaklık artışını 1,5 derece sınırında tutmayı başarmak en önemli hedef olarak durmaktadır. Bu bağlamda 2026 senesinde az gelişmiş ülke kategorisinden mezun olma amacıyla özellikle iklim çalışmalarına önem veren Bangladeş, 2030 yılına kadar her ülkenin karbon emisyonu azaltma hedefinin olmasını önerirken; gelişmiş ülkelerdeki yenilenebilir enerji kaynaklarının ulaşılabilir olmasını istemiştir.⁸⁵ 2021'de Amerika'da artan kasırga ve hortum olayları, Avrupa'daki sel felaketleri ve Türkiye'deki yangınlar, somut adımlar atılması gerektiğini göstermiştir. Bu bağlamda ülkeler karbon salınımları hedeflerini gözden geçirerek önceki planlamalarındaki ilerleme oranlarını ortaya çıkarmıştır. BBC'nin ortaya koyduğu verilere göre bütün bu politikaların iklim değişikliği

82 "COP26 için iklim hedefleri zemininde Pakistan'ın Yeşil Finansmanı ve Ekonomik İyileşmesi" Sustainable Development Policy, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, https://sdpi.org/green-financing-and-economic-recovery-of-pakistan-in-the-backdrop-of-climate-goals-for-cop26/event_detail

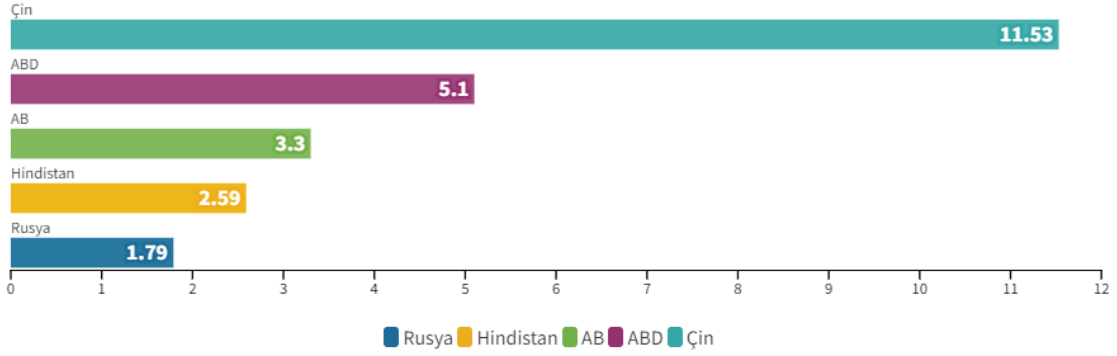
83 "Küresel Güney'deki Orman Sınırı: İklim Değişikliği Politikaları, Kalkınma ve Eşitlik Vaadi", The Center for International Forestry Research, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, https://www.cifor.org/publications/pdf_files/articles/ABrockhaus2101.pdf

84 "İklim Azaltma Finansman Takibi için Ortak İlkeler", International Development Finance Club, erişim 3 Aralık 2021, <https://www.isdb.org/sites/default/files/media/documents/2021-10/Common%20Principles%20for%20Climate%20Mitigation%20Finance%20Tracking.pdf>

85 "Düşük Karbonlu ve İklim Dayanıklı Bir Dünyaya Doğru: COP26'dan Beklentiler", Center for Policy Dialogue, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, <https://cpd.org.bd/towards-a-low-carbon-and-climate-resilient-world-expectations-from-cop26/>

MÜSLÜMAN DÜNYADAN FİKRİ BİRİKİMLER

2021 Genel Görünüm

Grafik 9. Grafik: Gelişmiş Ülkelerdeki Toplam Karbon Emisyonu (Megaton)

Kaynak: BBC, 2021

ğini 2 derecenin altında tutmaya neredeyse yeterli olacağı anlaşılmıştır. Karbon salınımının en çok gerçekleştirildiği ülkelerin dağılımı ise aşağıdaki gibidir:⁸⁶

Karbon emisyonu dışında karbon vergisine dahil ve bunun üzerine iş birliğini amaçlayan Suudi Arabistan'da yenilenebilir enerji ortaklıkları gündeme gelmektedir. Kral Abdullah Petrol Etütleri ve Araştırma Merkezi (King Abdullah Petroleum Studies and Research Center) tarafından yayımlanan bir rapor, Çin ve Suudi Arabistan iş birliğini dairesel karbon ekonomisi bağlamında değerlendirmekte ve sürdürülebilir yatırımlar konusunda iş birliklerini tartışmaya açmaktadır.⁸⁷

İklim değişikliği ve karbon emisyonlarını azaltma çoğu zaman insanlar tarafından dik-

kate alınmamakta ya da bilinmemektedir. Bu bağlamda Malezya; ortak bilinç ve hedef oluşturmak için sivil toplum kuruluşlarının ve politika yapıcılarının rollerine dikkat çeken, 2030 yılına kadar başlıca ekonomilerin karbon emisyonlarını azaltma hedeflerini dile getirirken; enerji, imalat, ulaşım sektörlerinde Asya ülkeleri arasında yenilenebilir enerjiyi en fazla benimseyerek farkındalık oluşturma girişimi başlatmaktadır.⁸⁸ Malezya'nın ulaşım ve tüketim gibi sektörlerde farkındalığı artırmasının yanında çevresel sürdürülebilirliğe katkı olarak 'Eko-Cami, Yeşil Cami ve Akıllı Cami' isimleriyle Muhammediye Hareketi de tebliğ temelli bir girişim benimsemiştir.⁸⁹

86 "İklim krizi: Dünyayı en çok kirleten ülkeler, karbon emisyonunu azaltmak için neler yapıyor?" BBC Türkçe, Erişim Tarihi: 5 Aralık 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59088481>

87 "Çin'in BRI ve Suudi Vizyonu 2030: Sürdürülebilirlik İçin Ortaklığa Bir Bakış", King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, <https://www.kapsarc.org/research/publications/chinas-bri-and-saudi-vision-2030-a-review-to-partnership-for-sustainability/>

88 "COP26'ya Hazırlık: Hükümetler, Sivil Toplum ve Bireyler Tarafından Karbon Emisyonlarının Azaltılması", Advanced Islamic Studies (IAIS) Malaysia, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, <https://iais.org.my/events-sp-1744003054/past-events/item/1387-preparing-for-cop26-curbing-carbon-emissions-by-governments-civil-society-and-individuals>

89 "Yeterince Büyük ve Güzel Değil, Camiler De Çevre Dostu Olmalı", Muhammediyah Movement, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, <https://muhammediyah.or.id/tidak-cukup-besar-dan-cantik-masjid-pun-harus-ramah-lingkungan/>

Fotoğraf 15. Yaşanabilir Bir İklim İçin, 2021, Birleşmiş Milletler.

Sonuç

Sonuç olarak iklim krizine dair önlemler çevre adaletini gündeme getirerek herkesi eşit derecede etkilemeyecek bir süreci başlatmaktadır. Pandemi şartları altında dar boğaza giren ekonomileri düzeltmek iklim değişikliği için önlem almakla çatışmamaktadır. Ekonomi-göç-politika konularını birbirine bağlayan ve etkileyen bir mesele olan iklim değişikliğine uyum süreci Müslüman dünyada bölgelerin karşılaştığı zorluklar ve engeller çerçevesinde ele alınmıştır. Fakat burada vurgulanması gereken en önemli husus ve burada analiz etmeye çalışılan faaliyetlerin ortak paydası, az gelişmiş ülkelerin yetersiz finans kaynaklarıyla sağlam altyapı planları yapamamasıdır. Bu sebeple söz konusu ülkelere yeterli finans ve altyapı desteğinin sağlanması hem küresel bir farkındalık oluşturacak hem de iklim adaletsizliğini en aza

indirecek adımlar da atılmış olacaktır. Bu bağlamda Bangladeş, Tunus, Endonezya gibi ülkelerin bireysel olarak karbon azaltma hedefleri belirliyor olması önem arz etmektedir. Özellikle 2030 senesinde gelişmemiş ülke kategorisinden çıkmayı hedefleyen Bangladeş'te, karbon emisyonu azaltma hedefleri ile beraber sürdürülebilir yeşil ekonomiye katkı sunmak adına kıyafet kumaşlarının buna uygun olarak üretilmesi önerisi, çeşitli faaliyetler olarak karşımıza çıkmaktadır. Arap yarımadasının büyük devletlerinden olan Suudi Arabistan ise çözümü Çin ile karbon azaltma ve vergilendirme iş birliği yaparak bulmaktadır. Genel olarak Tunus'ta, Bangladeş'te, Mısır'da iklim değişikliği teması altında vurgulanan görüş küresel ya da bölgesel diyalog ve çatışma ile krize karşı önlemlerin alınmasıdır.

ULUSLARARASI POLİTİKA

2021 yılında Müslüman dünyada yürütülen uluslararası politika çalışmalarında sıkça Afganistan, Yemen, Filistin, ABD ve Çin'den bahsedilmiştir. Uzun yıllardır ABD işgalindeki Afganistan topraklarında kurulan Taliban iktidarının uluslararası politikadaki yeri, Yemen'deki insanî ve siyasî kriz, Filistin'deki sürekli işgal ve insan hakları ihlalleri, ABD'deki yeni yönetim ve yükselen güç Çin'in dünya siyaseti uluslararası politika gündemini şekillendiren temel meselelerdir. Bu analizde yukarıda bahsedilen temalar Müslüman toplumların ortaya koyduğu fikri birikimden hareketle değerlendirilecektir.

Afganistan'da Taliban'ın Yeniden İktidarı

ABD'nin Afganistan'dan çekilmeye başlamasıyla birlikte ülke topraklarında ilerleyen Taliban, 15 Ağustos 2021 tarihinde başkent Kabil'i ele geçirerek yönetimin başına geçmiştir. Afganistan'daki yeni siyasi durum bölgesel ve küresel güçler için yeni belirsizlikler doğurmuştur. ABD, Rusya, Çin, Kazakistan ve Pakistan gibi küresel ve bölgesel güçlerin Afganistan'daki yeni yönetimle nasıl ilişki kuracağına dair değerlendirmeler ve öngörüler Afganistan çalışmaları arasında önemli bir yer edinmiştir. Taliban'la muhatap olmak büyük riskler ve belirsizlikler içermekte; Taliban'ın katı bir aşırılıkçı devlet olarak ortaya çıkması ve terörizmin herhangi bir biçimini

kullanması konu edinen tehditler arasında yer almaktadır. Washington açısından Taliban'ın terör faaliyetlerini tolere etme riski göz ardı edilemeyecek önemli bir risk unsurudur. Ancak yine de ABD'nin tercih edeceği en iyi seçenek, Taliban'ın aşırılıkçı hareketlere ve terör eylemlerine göz yumma riskini sınırlamak için Taliban'la makul bir zeminde ilişkileri geliştirmektir. Taliban'ın da etkili ve istikrarlı bir hükümet oluşturmak için ılımlı bir yapıya sahip olması bu iletişime için zemin teşkil etmektedir. ABD'nin Taliban'ı tanıyıp küresel ekonomi sistemine entegre etmesi Taliban'ın davranışlarını daha ılımlı olmasını sağlayacaktır.⁹⁰

Asya'da ise yeni Afganistan yönetimine oldukça ılımlı ve yapıcı bir bakış açısı söz konusudur. Kazakistan'daki Dünya Ekonomi ve Politika Enstitüsü uzmanı Lydia Parkhomcik Orta Asya'da bir militan işgali ihtimaline dair korkuların yersiz olduğunu, Afganistan'daki yeni hükümetin iç sorunlara eğildiğini ve bölge ülkeleri için bir tehdit unsuru olmadığını ifade etmiştir. Uluslararası toplumun son 20 yıldaki bütün eylemlerinin Afganistan'ı haydut bir devletten tam teşekküllü bir egemene, ekonomik ve politik olarak bağımsız uluslararası ilişkiler öznesine dönüştürmeyi amaçladığını belirtmiştir. Kazakistan perspektifinden ise Afganistan, Kazakistan için önemli bir ekonomik ortaktır. 2020 yılındaki verilere göre, Afganistan'dan elde edilen

90 Anthony H. Cordesman, "Living with the Taliban?", Center for Strategic & International Studies, 31 Ağustos 2021, <https://www.csis.org/analysis/living-taliban>.

Fotoğraf 16. Afganistan Dışişleri Bakan Vekili Amir Khan Muttaqi, 2021, İslamabad Stratejik Araştırmalar Enstitüsü.

ticaret cirosu 620 milyon ABD doları ile Tacikistan ve Türkmenistan ile yapılan miktardan daha fazladır. Bundan dolayı Afganistan pazarının kaybedilmesi ve Afganistan'ı tecrit etmek isabetli bir hamle olmayacaktır.⁹¹

Pakistan'da da Kazakistan'a benzer şekilde ılımlı bir tutum sergilenmiş ve her zaman Afganistan halkının yanında olunacağı belirtilmiştir. İslamabad Stratejik Çalışmalar Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen bir seminerde Büyükelçi Aizaz Ahmad Chaudhry'in konuşmasına göre, Afganistan'a dair gündeme alınması gereken en önemli mesele ülkeye insani yardım sağlamaktır. Özellikle Pakistan ve diğer komşu ülkeler Afganistan halkına yardım

sağlama hususunda büyük bir sorumluluk taşımaktadır. Afganistan'ın yalnız bırakılmaması ve ülkeyi istikrarsızlığa sürükleyecek durumlardan kaçınılması gerekmektedir.⁹² Bunun yanı sıra İslamabad Stratejik Çalışmalar Enstitüsü, Kasım ayında düzenlediği konferansta Afganistan Geçici Dışişleri Bakanı Amir Khan Muttaqi'yi ağırlaması her iki ülke arasındaki iletişim kanallarının açık tutulduğunu göstermektedir. Afganistan'ın dış politikası ve Pakistan ile ilişkileri hakkında konuşma yapan Muttaqi, Afganistan'da yaşanan gelişmelerin halkın desteğiyle barışçıl bir şekilde gerçekleştiğine ve tek bir damla kanın dökülmediğine vurgu yapmıştır. Muttaqi, Afganistan'ın dış politikasında intikam siyasetinin izlenmediği-

91 "Isolating from Afghanistan is not The Most Sensible Policy' – Expert's Opinion", IWEP, 10 Eylül 2021, <https://iwep.kz/#/posts/613ec82f5fb3932faa0f56aa/#header>.

92 "Conversations on Afghanistan: Middle East's Perspectives", 10 Kasım 2021, <https://issi.org.pk/press-release-webinar-on-conversations-on-afghanistan-middle-east-perspectives/>.

ni, dengeli bir politika izleyerek ülkenin büyük güçlerin çatışma zemini olmasına izin vermediklerini ifade etmiştir.⁹³ Muttaqi'nin bu ifadeleri Taliban yönetimin diplomatik zeminde siyasî ilişkiler kurmaya açık olduğunu, şiddet ve terörden yana bir tavır sergilemediklerini göstermektedir. Yerel ve uluslararası tanınırlık ve kabul kazanmak için önemli adımlar atmasına rağmen Taliban'ın bazı vaatlerini yerine getirmemesi meşruiyetini zedelemektedir. Mart 2020'de Selefilerle yapılan toplantıda Selefi liderlerden bağlılık sözü alan ve onlara birtakım sözler veren Taliban'ın, verdiği sözleri yerine getirmeyip Selefi okul ve camileri kapatması kazanılan zafere yönelik bir tehdit oluşturmaktadır.⁹⁴

Afganistan'daki Taliban yönetimine diğer bir destek ise İslam İş Birliği Teşkilatı'ndan gelmiştir. Ağustos ayında İslam İş Birliği Teşkilatı Yönetim Komitesi tarafından Afganistan'ın durumuna ilişkin düzenlenen toplantıda Afganistan'ın iç işlerine müdahale edilmeden sosyoekonomik olarak gelişmesini sağlamak için uluslararası toplumun desteğine olan ihtiyaç belirtilmiştir. İİT üyesi ülkelerin Afganistan halkıyla dayanışma içinde olacağı vurgulanmıştır. Toplantıda, Afgan liderliğine ve uluslararası topluma, Afganistan'ın bir daha teröristler için bir platform veya sığınak olarak kullanılmasına ve terör örgütlerinin Afganistan'da bir yer edinmesine izin verilmemesi gerektiğine dair çağrıda bulunulmuştur.⁹⁵

Afganistan meselesine dair yapılan çalışmalar hem uluslararası toplumun hem de yeni Afgan yönetiminin ılımlı tavırlar sergilediğini göstermektedir. Bu durum diyalog ve müzakere kapılarını açık tutmakta ve Afganistan'ın huzur ve istikrarı için elzem görünmektedir. Taliban yönetimi uluslararası politikada tanınırlık kazanmak için muhataplarına karşı ılımlı ve diplomatik bir dil geliştirirken bölgesel ve küresel güçler ise Taliban yönetimiyle iyi ilişkiler kurmaya özen göstermektedir.

Uluslararası Gündemde Filistin Sorunu

Yıllardır İsrail işgali altında olan Filistin'de 2021 yılı, çatışmaların ve insan hakları ihlallerinin önüne geçilemediği bir yıl olmuştur. Müslüman toplumların uluslararası politika ajandalarında Filistin meselesi defaatle politik ve insani krizlerle gündeme gelmiştir. Uluslararası Ceza Mahkemesine taşınan Filistin dosyası hâlen bir belirsizlik içindedir. Filistin yönetiminin Uluslararası Ceza Mahkemesine gitmesinden on iki yıl sonra, mahkemenin işgal altındaki Filistin topraklarında, özellikle Batı Şeria ve Gazze üzerinde yargı yetkisine sahip olduğunu kabul etmesinin ardından, Mart 2021'de Filistin topraklarında işlendiği iddia edilen savaş suçlarıyla ilgili soruşturma açılmıştır. Filistin yönetimi Bensouda'nın ofisinden, "Filistin Devleti topraklarında geçmişte, bugün ve gelecekte işlenen

93 "Public Talk by His Excellency, Amir Khan Muttaqi, Interim Foreign Minister of Afghanistan", Institute of Strategic Studies Islamabad, 12 Kasım 2021, <https://issi.org.pk/31854-2/#>.

94 "The Taliban's Big Rebrand", Afghan Institute for Strategic Studies, 27 Kasım 2021, https://www.aiss.af/aiss/news_details/opinions/61a20ae306d8e.

95 "Final Communique of the Extraordinary Open-Ended Meeting of the OIC Executive Committee at the Level of Permanent Representatives on the Situation in Afghanistan", Organisation of Islamic Cooperation, 22 Ağustos 2021, https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=29375&t_ref=18482&lan=en.

suçların" araştırılmasını istemiştir. Bu suçlar, "özel mal ve kamu mallarına el konulması ve yok edilmesi, Filistinlilerin zorla yerinden edilmesi, İsraililerin işgal altındaki topraklara nakledilmesi, sivillerin öldürülmesi ve istismarı, zulüm ve apartheid rejimi" olarak kategorilendirilmiştir. Belgede Filistin yönetimi yerleşimle ilgili suçlara daha çok odaklanmış ve "yerleşim" ve "yerleşimciler" ifadelerini 57 kez tekrarlanmıştır. Ancak "apartheid rejimi"-ne yapılan atıfın yalnızca bir defa kullanılması ve yedi temel suç kategorisinin en sonunda yalnızca bir kez yer alması paradoksal bir durum oluşturmuştur.⁹⁶

BM Özel Politik ve Dekolonizasyon Komitesi 4. Genel Kurulunda Filistin'e dair kararlar yeniden gözden geçirilmiştir. Komitede, İsrail yerleşim birimlerinin hukuka aykırılığını teyit eden ve uluslararası hukuka aykırı olarak sömürge yerleşimlerinin genişletilmesinin durdurulmasını talep eden kararda, terörist yerleşimcilerin Filistinlilere yönelik şiddet, yıkım, taciz, provokasyon ve kışkırtma eylemleri kınanmıştır. İnsanlara, mülklere, tarım arazilerine ve dini mekanlara saldırısını, işgalci yerleşimcilerden silahlara el konulmasını, uyguladıkları yasadışı şiddet eylemlerinin ve ırkçı politikaların durdurulmasını ve işgalcilerin korunmasını da içeren önlemleri almayı zorunlu kılan Güvenlik Konseyi Kararı 904 (194)'ün uygulanmasının gereği vurgulanmıştır.⁹⁷

Ekim ayında Libya İnsan Hakları Merkezi tarafından yayımlanan toplamda 242 bölgesel

ve uluslararası örgütün destek verdiği bildiri- de İsrail'in Filistin topraklarında giderek artan insan hakları ihlallerine, işgaline ve zulmüne tepki olarak Filistin'deki sivil toplum ve insan hakları savunucularıyla dayanışma içinde oldukları duyulmuştur. Bildiride İsrail'in düzenli olarak yürüttüğü karalama kampanyaları, terörle bağlantılı sahte suçlamalar, seyahat yasakları, hareket kısıtlamaları ve çalışmaları nedeniyle tutuklanan bağımsız Filistinli insan hakları örgütlerine ve çalışanlarına yönelik saldırıların arttığından bahsedilmiştir. Bu hak ihlalleri arasında 18 Ekim 2021 tarihinde Filistinli-Fransız insan hakları savunucusu ve Avukat Salah Hammouri'nin Kudüs'teki ikamet statüsünün İsrail Devleti'ne "bağ ihlali" temelinde resmi olarak iptal edilmesi gösterilmiştir. Bu gibi uygulamalarla binlerce Filistinlinin zorla yerinden edilmeye maruz kaldığı ifade edilmiştir. Bildiride, 19 Ekim 2021'de İsrail Savunma Bakanı Benny Gantz, Addameer Mahkûm Destek ve İnsan Hakları Derneği, İnsanın Hizmetinde El-Hak Yasası (Al-Haq), Kalkınma, Uluslararası Çocuklar için Savunma-Filistin (DCI-P), Tarımsal Çalışma Komiteleri Birliği (UAWC) ve Filistin Kadın Komiteleri Birliği (UPWC), Bisan Araştırma Merkezi ve İnsan Hakları Derneği de dahil olmak üzere önde gelen altı Filistin sivil toplum örgütünü *terör örgütü* olarak tanıdığı ifade edilmiştir. Altı STK'nın terör örgütü olarak tanınması BM uzmanları tarafından "Filistin insan hakları hareketine ve her yerde insan haklarına cephe- den bir saldırı" olarak kınanmış ve uluslararası toplum sivil toplum örgütlerini savunmaya

96 Ayşe Al Basri, "واقع املحكمة الجنائية الدولية وآفاق التحقيق يف الجرائم املتعلقة بقضية فلسطيني" (Arab Center for Research & Policy Studies, 28 Temmuz 2021), <https://bit.ly/3ruLCCE>.

97 "10" "حزب العدالة والتنمية , 5 قرارات مهمة لصالح القضية الفلسطينية", Kasım 2021, <https://www.pjd.ma/node/82554>.

Fotoğraf 17. Mescid-i Aksa, 2021, Anadolu Ajansı.

çağrılmıştır. Filistin'deki insan hakkı ihlallerini ortaya koyan ve bu haksızlıkların karşısında olduğunu bildiren bu dayanışma metni uluslararası toplumun Filistin'e verdiği desteğin önemli bir göstergesi olmuştur.⁹⁸

En Kötü İnsanî Felaket: Yemen

Ülkede kriz içinde olan sağlık sistemi COVID-19 salgını ile birlikte çökmüştür. Bir yandan devam eden silahlı çatışmalar ise sivillerin yaralanma ve ölüm oranlarını artırmaktadır. 2020 için hazırlanan Yemen İnsani Sorumluluk Planı kapsamında gerekli görülen 3,38 milyar doların sadece 1,9 milyar doları sağlanmış ve açlık çeken ailelere ancak gerekenin yarısı kadar gıda, su ve sağlık hizmeti sunulabilmiştir.⁹⁹

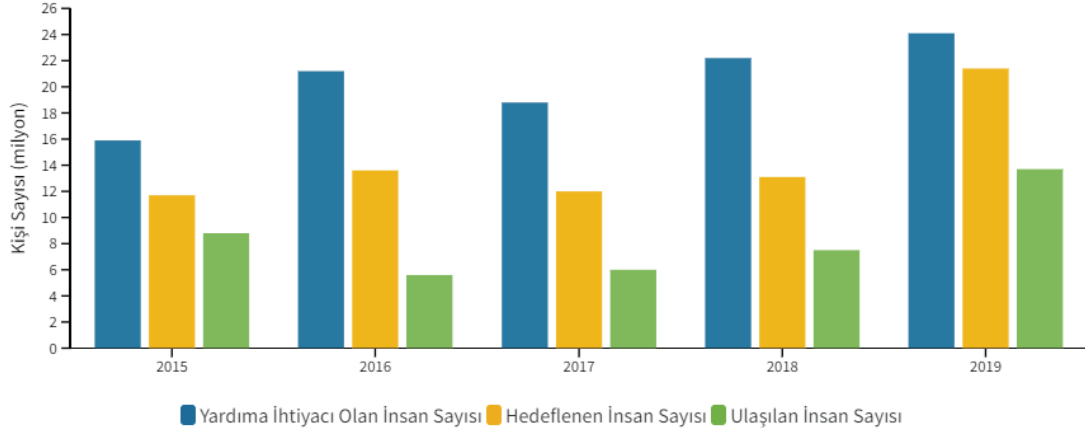
Yemen'in en kötü insani felaket olduğu anlatısı Yemen'den New York, Cenevre ve Roma'daki en üst düzey liderliklere kadar hem insani hem de siyasi düzeyde Yemen'deki uluslararası müdahaleye öncülük eden bir anlatı olmuştur. Yemen için insani yardım her zaman uluslararası toplumun gündemindedir ve 2015'ten bu yana yardım için 17 milyar ABD dolarından fazla para toplanmıştır. Ancak Yemen'deki insani ve siyasi kriz doğrudan insani yardımla çözülecek kadar kolay değildir. Yemen'deki sorunlar ancak müdahaleden sorumlu olanların, yerleşik iç sistemlerini, politikalarını ve tutumlarını temelden değiştirmesi ve Yemen'in gerçek ve önemli ihtiyaçlarını, özellikle de savunmasız insanların ihtiyaçlarını etkili bir şekilde

98 "The International Community Must Support and Protect Palestinian Civil Society", Defender Center for Human Rights, 29 Aralık 2021, <https://www.defendercenter.org/5579>.

99 "Humanitarian Response Plan Yemen 2021" (OCHA, Mart 2021), https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Final_Yemen_HRP_2021.pdf.

MÜSLÜMAN DÜNYADAN FİKRİ BİRİKİMLER

2021 Genel Görünüm

Grafik 10. Yemen İnsani Sorumluluk Trendi 2015-2019

Kaynak: OCHA, Yemen Humanitarian Response Plan 2021

Fotoğraf 18. Yemen, 2015, İDSB.

ele alma konusunda sorumluluk almaları ile mümkündür.¹⁰⁰

Yemen’de Husiler, 2021 yılının Şubat ayından beri Marib’te saldırılarda bulunarak bazı bölgede hükümet güçlerini yenilgiye uğratır-

ken bazı bölgelerde ise çatışmaları yeniden alevlendirmiştir. Husilerin Marib’te başlattığı saldırıların başlıca sebebi Marib’in uluslararası tanınmış Yemen hükümetinin askeri, ekonomik ve siyasi karargahına dönüşmesi-

100 Sarah Vuylsteke, “When Aid Goes Awry: How the International Humanitarian Response is Failing Yemen” (Sana’a Center for Strategic Studies, 27 Ekim 2021), .

dir.¹⁰¹ Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri yeni elçisi Hans Grundberg, Eylül ayında ilk brifingini vermiştir. 2016 yılından bu yana Yemen’de barış süreci istişareli olarak durmuş ve ülkedeki askeri çatışmalar derinleşmiştir. BM Yemen Elçisi Hans Grundberg barış müzakerelerinin önündeki en büyük engelin 2020’nin başından beri Husilerin Marib’e yönelik saldırıları olduğu ve bu saldırıların durdurulmasına yönelik Birleşmiş Milletler ve uluslararası toplumun kararının kesin olduğunu ifade etmiştir. Yemen’deki savaşın durdurulmasında uluslararası toplumun sorumluluğuna vurgu yapan Grundberg, Riyad ziyaretinde Yemenli ve Suudi yetkililerle temasta bulunmuştur.¹⁰²

ABD-Çin İlişkileri ve Gerilimleri

20 Ocak 2020’de ABD’de yapılan başkanlık seçiminde Joe Biden’in göreve gelişi önceki başkan Donald Trump’ın sürdürdüğü politikalarda ne gibi değişiklik olacağı sorusunu gündeme getirmiştir. Bu soruya ilişkin yanıtlar bulmaya çalışan Bahreyn’de yayımlanan “Küresel ya da Çok Kutuplu Bir Dünya” adlı görüş yazısında Biden’in küresel diplomasi alanına yoğunlaşacağı ve partnerlik ve müt-

tefikliğe açık olacağı ifade edilmiştir.¹⁰³ Buradan hareketle ABD’nin Ortadoğu’ya yönelik dış politikasında ne tür değişiklikler ve hamleler olduğu yapılan çalışmaların ana temasını oluşturmuştur.

ABD yönetiminin Afganistan, Irak, Pakistan ve Suriye’deki varlığı ve bu ülkelerle ilişkisi de önemli tartışma alanlarından biridir. Afganistan ve ABD arasında Şubat 2020 tarihinde yapılan Doha Anlaşması, Taliban ve Başkan Ghani tarafından formüle edilmeye bırakılan güç paylaşımı sorununu doğurmakta ve barış için sağlam bir garanti sunmayarak yeni istikrarsızlıkları yaratmaktadır.¹⁰⁴

¹⁰⁵ Aynı şekilde Irak’ta 2008 yılında ABD ve Irak arasındaki stratejik anlaşma sonrasında Kasım Süleymani’nin öldürülmesi ve Irak Parlamentonun ABD askeri kuvvetlerinin Irak’tan çıkmasını talep eden kararları ABD-İrak ikili ilişkilerinde önemli bir rol oynamaktadır. Irak başbakanı Kadimi’nin ilk işi ABD ile stratejik ortaklığı güçlendirmek olmuştur. ABD güçleri Irak’tan kısmi olarak çekilmiştir ancak ABD’nin Afganistan’dan farklı olarak Irak üzerindeki etkisi devam edecek ve bu durum karşısında Irak’ın bölgesel ve

101 Ali Al-Dahab, “The escalation of war and peace initiatives in Yemen: dimensions and scenarios”, AlJazeera Centre for Studies, erişim 10 Aralık 2021, <https://bit.ly/33uXegU>.

102 “The New UN Envoy for Yemen...Challenges and Opportunities”, Abaad Studies & Research Center, erişim 10 Aralık 2021, <https://abaadstudies.org/news-59891.html>.

103 Ashraf Mohamed Kishk, “طب عالمي واحد أم عالم متعدد الأقطاب؟” (Bahrein: Bahrain Center for Strategic, International and Energy Studies, 15 Mart 2021), <https://www.derasat.org/bh/one-global-pole-or-a-multipolar-world/>.

104 Hossein Ebrahimkhani, “Afghan Peace Process and the New U.S. Administration” (İran: Intitute for Political and International Studies, ubat 2021), <https://ipis.ir/en/subjectview/629223/Afghan-Peace-Process-and-the-New-US-Administration>.

105 Raina Makram, “باحثة - مركز الأهرام للدراسات السياسية والاستراتيجية” (Al Ahram Center for Political and Strategic Studies, t.y.), <https://acpss.ahram.org.eg/News/17045.aspx>.

Fotoğraf 19. Joe Biden ve Xi Jinping, 2021, BBC.

uluslararası dengeyi kurması gerekecektir.¹⁰⁶ Irak'taki duruma benzer şekilde Birleşik Arap Emirliği'nde savaşın harap ettiği ülke Libya'ya dair ABD politikalarının ne gibi etkileri olacağı tartışılmıştır.¹⁰⁷ Washington'un Halife Hafter ile olan ilişkisinde Hafter'in ayrılıkları sonlandıracak bir başkan olarak seçilmesi ve seçim sonuçlarının ülkedeki aktörler tarafından tanınmasının sağlaması öncelikli gerekliliklerdir.

ABD'nin Ortadoğu ile olan ilişkilerini konu alan çalışmalarının yanında Asya'yla olan ilişkileri de önem taşımaktadır. ABD'nin Kabul'den çekilmesi ve Taliban'ın yönetimi ele geçirmesi Pakistan- ABD ilişkilerini zora sokmaktadır. Pakistan, tamamen güvenliğin hâkim olduğu politikalar tercih etmekten

ziyade coğrafi konumundan yararlanarak ekonomik faydayı öncelemektedir. ABD'nin Afganistan politikası Pakistan'ı etkilese de odak noktanın Güney Asya'ya kayması Biden yönetiminin Pakistan ile savunma alanında iş birliği yapması ile sonuçlanacak ve ABD Hindistan ile Pakistan arasında denge rolü üstlenebilecektir. ABD ve Çin arasında savunma temelli iş birliğinin Hindistan tarafından tehdit olarak algılanabileceği öngörülmektedir.

Uluslararası arenada ikinci büyük ekonomiye sahip ülke olarak Çin'in başta ABD olmak üzere diğer ülkelerle kurduğu ilişki Müslüman nüfusun yoğunlukta yaşadığı bölgedeki araştırma ve sivil toplum kuruluşlarının odaklandığı konular arasında yer almıştır. ABD ile olan ilişkilerde Çin'in ekonomik ve

106 Mojtaba Ferdowsipour, "New Round of US-Iraqi Talks; Challenges and Opportunities Ahead" (Institute for Political and International Studies, Mayıs 2021), <https://ipis.ir/en/subjectview/638700>.

107 "Options and Challenges Influencing US Policy on Libya" (United Arab Emirates: Emirates Policy Center, 03 Kasım 2021), <https://epc.ae/details/featured/options-and-challenges-influencing-us-policy-on-libya>.

politik bir rakip olarak ABD'nin karşısında konumlandığı ancak yine de ABD- Çin ilişkilerinin işbirliği ve rekabet ikileminde seyrettiği tartışılan konular arasında yer almıştır.¹⁰⁸ Çin ile İran arasındaki Stratejik İş Birliği Anlaşması, Körfez bölgesindeki güç dağılımını önemli ölçüde etkileyecek bir "oyun değiştirici" olarak görülmüştür.¹⁰⁹ Orta Doğu'yu ziyaret eden Çin Dışişleri Bakanı'nın sunduğu plan, özel olarak İran ve Körfez ülkeleri arasındaki sorunu ve genel olarak bölgedeki daha geniş güvenlik krizlerini çözmeye yönelik kapsamlı bir yaklaşımın parçası olmuştur. Çin'in bu anlaşmayla petrol akışlarını güvensizleştirmek, "Kuşak-Yol" girişimi için uygun ortamı hazırlamak, silah ihracatı için yeni pazarlar açmak ve ABD'yi dengelemek istemektedir. İran ekonomisinin ABD yaptırımlarıyla bozulması sonucunda İran, Çin'le birlikte ABD'ye karşı ortak bir söylem oluşturup Çin'den silah ithalatını sağlamaya çalışmaktadır.¹¹⁰

Müslüman Dünyada Uluslararası İş Birlikleri

Myanmar'da 1 Şubat'ta gerçekleşen askeri darbeden sonra ülkedeki istikrarsızlık ve hak ihlallerine karşı uluslararası alanda ilk adım Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) ta-

rafından atılmıştır. Her an bir iç savaşa sürüklenmek üzere olan Myanmar için Birleşmiş Milletler kendi üzerine düşen sorumluluğu ASEAN'a yüklemiştir. Myanmar krizinde önemli kozlara sahip olmalarına rağmen, Çin, Japonya, Hindistan ve Güney Kore dahil olmak üzere bölgesel güçler bu krizde kenarda seyirci olarak kalmayı tercih etmişlerdir. ASEAN liderleri, aynı çatı altında oldukları Myanmar'daki krize çözüm önerileri sunmak için bir araya gelmiştir. Toplantıya Myanmar'ı temsilen askeri yönetim lideri General Min Aung Hlaing'in katılacağını açıklaması liderlerin tepkisini çekmiştir. ASEAN liderleri "müdahalesizlik" ilkesine rağmen Myanmar'daki askeri yönetime kararlı bir şekilde tepkisini göstermiştir. Toplantı sonunda yayımlanan bildiriye göre, Myanmar'daki tarafların çatışmayı durdurması, Myanmar halkının güvenliği için yapıcı diyalog ortamının kurulması, diyalog sürecine ASEAN tarafından atanan temsilcinin liderlik etmesi ve Myanmar'a insani yardımın güvenli bir şekilde ulaştırılması kararları alınmıştır.¹¹¹ ASEAN'ın üzerine düşen sorumluluk, Myanmar'da şiddetin nasıl sonlandırılacağı ve insani yardımın sağlanacağıyla ilgili bir yol haritası çıkararak BM gibi uluslararası teşkilatların onu takip edecek bir "Plus-ASEAN" mekanizması kurmaktır.¹¹²

108 "How will The US-China Relations Develop in The Biden Era?" (Kazakistan: Eurasian Research Institute, ubat 2021), <https://bit.ly/34YgCTT>.

109 "China's Gulf Initiative and the Absence of a Regional Alternative" (United Arab Emirates: Emirates Policy Center, 14 Nisan 2021), <https://bit.ly/3qGADa4>.

110 "Comprehensive Cooperation Agreement Between China and Iran: Strategic Ramifications and Available Options" (United Arab Emirates: Emirates Policy Center, 09 Mayıs 2021), <https://bit.ly/3GNK6Sz>.

111 Ömer Faruk Yıldız, "ASEAN Liderler Toplantısının Sonuçları Myanmar için Çözüm Umudu Taşıyor", Anadolu Ajansı, 28 Nisan 2021, <https://bit.ly/3AflDi0>.

112 Lina Alexandra ve M. Waffa Kharisma, "ASEAN-Plus or Plus-ASEAN: The Roles of Regional Major Powers in Dealing with the Myanmar Crisis" (Center for Strategic and International Studies, 22 Kasım 2021), <https://bit.ly/3KpGJ6p>.

Uluslararası politikada son zamanlardaki önemli gelişmelerden biri 15-17 Kasım tarihleri arasında Kazakistan'da gerçekleşen Astana Kulübü toplantısıdır. Astana Kulübü açıklık ve eşitlik ilkelerine dayalı küresel diyalogu güçlendirme hedefine sahip bir platformdur. Astana Kulübü toplantılarının amacı uluslararası toplumun önde gelen uzmanları ve siyaset kurumları temsilcilerini bir araya getirerek etkin ve tarafsız bir tartışma ortamı kurmaktır. Astana Kulübünün son beş toplantısında 40 ülkeden 200'den fazla konuşmacı katılmıştır.¹¹³ Son toplantıda COVID-19 salgınının etkileri, uluslararası güvenlik sistemi, küresel ekonomi, temiz enerji ve iklim değişikliği, jeopolitik ve ekonomide ABD-Çin rekabeti, Avrasya ekonomik birliği, Orta Asya'da Afganistan'ın geleceği, Orta Doğu'da nükleer enerji, Yeni Dünya Düzeni, Kazakistan ve Orta Asya'nın geleceği temaları etrafında paneller düzenlenmiştir.¹¹⁴

Müslüman sivil toplum kuruluşlarının uluslararası politika alanında ortaya koyduğu çalışmalarda en çok ağırlık verilen konular Afganistan, Yemen, Filistin, ABD-Çin ve uluslararası iş birlikleri olmuştur. Afganistan meselesinde sivil toplum kuruluşlarının ortaya koyduğu çalışmalarda, Müslüman top-

lumların Afganistan'daki yeni yönetime dair ilımlı bir bakış açısına sahip olduğu ve Afganistan halkının destekçisi olduğunu görmek mümkündür. Yemen meselesinde insanî ve siyasî krizin giderek derinleştiği, uluslararası toplumun bu krize kayıtsız kalmadığı görülmektedir fakat Yemen'deki sorunlara kalıcı çözüm ancak daha güçlü uluslararası dayanışma ve siyasi barış ile mümkündür. Filistin meselesinde ise Müslüman toplumlar Filistinlilerin haklarını savunan çalışmalarla Filistin için bir uluslararası dayanışma ortaya koymuşlardır. Ayrıca Filistin'deki insan hakları ihlallerinin takibini içeren çalışmalar da mevcuttur. Uluslararası politikayı dikkatle takip eden sivil toplum kuruluşları ABD ve Çin'in Orta Doğu ve Kuzey Afrika, Orta ve Güney Asya bölgesindeki ülkelerle olan ilişkilerin bugününü ve geleceğini analiz eden önemli ve güncel çalışmalar ortaya koymuştur. Müslüman ülkeler İslam İş Birliği Teşkilatından Körfez İş Birliği Konseyine, Güneydoğu Asya Uluslar Birliğinden Astana Kulübüne pek çok çatı altında bölgesel ve küresel iş birlikleri gerçekleştirmiş ve ortak faaliyetler gerçekleştirmiştir.

113 "Astana Club 2021: What will the World Look like after the Pandemic?", IWEP, 14 Kasım 2021, <https://iwep.kz/#/posts/619298ca5fb3932faa0f56e5/#header>.

114 "Agenda Astana Club 2021", Astana Club, Erişim Tarihi: 10 Aralık 2021, <http://astanaclub.kz/#/tab/377032857-3>.

GÖÇ

Göç, tarihin her döneminde demografileri, ekonomiyi, toplum yapısını ve kültürü etkileyen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Pek çok türü olan göç genel olarak ekonomik, ekolojik, toplumsal, siyasi, eğitim gibi sebeplerle yer değiştirmeleri ifade etmektedir. Ayrıca göç 2021 senesinde pandemi ve iklim krizinin yanında en çok konuşulan ve siyasi olayların gölgesinde en çok gerçekleşen olaylardan biridir. Bu analiz çerçevesinde de Müslümanların göç hakkında gerçekleştirdikleri faaliyetlere ve gündeme aldıkları konulara odaklanılacaktır. Buradan hareketle göçmenlerin yasal haklarına ve pandemi döneminde yaşadıkları zorluklara değinilecektir.

Göçmen İstihdamı ve Göçmenlerin Yasal Hakları

Göç kavramını zorunlu göç ve gönüllü göç olarak ele alan araştırmacılar her iki kategoriye dahil olanların belli yasal haklara sahip olmasını savunmuştur. Toplum yapısını doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen göçmen yahut mülteciler topluma uyumlu halde ve hayatlarını güvenli bir şekilde idame ettirebilmelidir. Bu bağlamda göç özellikle İsrail işgalinden dolayı Ürdün'e kaçan Filistinlilerin sayıca fazla olmasından ötürü Ürdün'de gündeme gelen önemli konulardan biridir. Ay-

rica söz konusu coğrafyalarda çeşitli sebeplerle iç ve dış çatışmaların sürüyor olması da göçmenliğe sebep olmuştur.¹¹⁵

Güvenlik ve politika meselelerinin dışında gittikleri yerlerde ekonomik hayatı canlandıran mülteciler kendilerine gerekli yasal haklar verildiği ölçüde bölgeye uyum sağlamaktadır. Lübnan Politika Çalışmaları Merkezine göre mültecilerin ve diğer göçmenlerin istihdamında en etkili yolun yeni geldikleri yerlerde de kendilerine hak tanınmasıdır.¹¹⁶ En çok göç alan bölgelerden olan Avrupa'ya bir kenara bırakırsak geçiş rotasını oluşturan Balkan coğrafyası orada yaşayan halk ve hükümetler için güvensiz bir ortam oluşturmaktadır. Sınır kapılarında yersiz yurtsuz bir şekilde "oyun" gibi gidip gelen göçmenler insancıl olmayan kamp hayatına maruz kalmaktadır. 2021 senesi sadece Müslüman toplumlar için değil dünya için göçün çokça tartışıldığı ve konuşulduğu bir senedir. Polonya-Belarus, Türkiye-Yunanistan, Afganistan-Türkiye, Afganistan-İran ülkelerinin sınırları pek çok göçmen kamplarına ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca Irak'ta yaşayan Kürtlerin ya da 15 Ağustos 2021 Taliban müdahalesinin ardından Afganların geçiş güzergâhlarında yaşadıkları zorluklar ve hukuksuzluklar da tartışılan meseleler arasında yerini almıştır.

115 "İnsan Güvenliği Üzerine Ürdün-AB Diyalogu: Odaktaki Mülteciler ve Zorunlu Göçmenler Projesi Faaliyete Geçti", The West Asia-North Africa Institute, Erişim Tarihi: 5 Aralık 2021, <http://wanainstitute.org/en/project/jordan-eu-dialogue-human-security-refugees-and-forced-migrants-focus>

116 "Heba Edilen Potansiyel: Lübnan İş Pazarında Suriyeli Mültecilerin Vasıfsız Uyumsuzluğu", The Lebanese Center for Policy Studies, Erişim Tarihi: 5 Aralık 2021, <https://www.lcps-lebanon.org/publication.php?id=420&category=700&year=2021>

Fotoğraf 20. Myanmar'dan Kaçmaya Çalışan Arakanlı Kamal ve Ailesi, 2021, Birleşmiş Milletler.

Hırvatistan-Slovenya-Yunanistan üzerinden Avrupa'ya göç edenlerin çoğunluğu Afganistan ve Pakistan olmak üzere Suriye, İran, Irak'tan da insanların bulunduğu kamplardan gelenlerden oluşmuştur.¹¹⁷ Kuzey Makedonya'da bu güzergâhta olan göçmenlerin geçiş bölgelerinde yaşadıkları hukuksuzluklara dikkat çekilirken daha sınırda bulunan bir bölge olan Karadağ'da "sınır güvenliği" bağlamı ele alınmaktadır. Karadağ'da faaliyet yürüten Demokrasi ve İnsan Hakları Merkezi (Centre for Democracy and Human Rights) tarafından sınırlarda oluşan güvenlik probleminin hem göçmenler hem bölge halkı için geçerli olduğu ortaya konulmuştur.¹¹⁸

Yasal hak savunucuları gittikleri yerlerde barınma, yeme-içme, sağlık gibi haklardan mahrum kalan ve mücadele etmeye devam eden göçmenler için toplumda bilinç oluşturma çalışmaları yapmaktadır. Bununla alakalı bir adım atan Katar, Taliban sonrası önemli oranda artan Afgan mültecilerinin hikayelerini paylaşma yoluna gitmiştir. Katar Vakfı (Qatar Foundation) tarafından başlatılan projede Afgan kadınları, çocukları ve gönüllüleri sınıfsal bir ayrıma tutulmadan hikâyeleri paylaşılmıştır.¹¹⁹

Bu durumun diğer tarafında bulunan Fransa ve Hollanda ise 2021 senesinde İslamofobik

117 "Bosna'da Tehlikeli Sınır Geçiş Oyunu", LEGIS, Erişim Tarihi: 5 Aralık 2021, <http://www.legis.mk/news/2855/the-perilous-border-crossing-game-in-bosnia>

118 "Göç Bağlamında Alternatif Gözaltı Tedbirlerinin Uygulanması", Centre for Democracy and Human Rights, Erişim Tarihi: 5 Aralık 2021, <http://www.cedem.me/en/activities/1276-odrzana-dvodnevna-akademija-primjena-alternativnih-mjera-pritvaranja-u-kontekstu-migracija>

119 "Bir Etiket'in Ötesine Bakmak: Katar'daki Afgan Mültecilerin Hayatlarına Bir Bakış", Qatar Foundation, Erişim Tarihi: 5 Aralık 2021, <https://www.qf.org.qa/stories/looking-beyond-a-label-a-glimpse-into-the-lives-of-afghan-refugees-in-qatar>

etkenlerle göçmen Müslümanlara barınma ve özgür bir şekilde giyinme kısıtlamaları getirmiştir. Farkındalıktan çok uzak ve öteki-leştirme-yabancılaştırmaya dönük bu politika-lar Avrupa’da yaşayan ve bölgeye pek çok farklı açıdan faydası dokunmuş Müslüman-ların toplumdan kopuk bir hale gelmesine sebep olmuştur. Bu ise iç çatışmaları ve ger-ginlikleri tetiklemiştir. Göçmen nüfusu kültü-re ve topluma kazandırma yolunda Akdeniz ülkesi olan Fas ise gelmekte olan eğitilmiş göçmen ve mülteciler için kültürel bir bilinç oluşturmaya çalışmıştır. Bu çerçevede göç-men, sığınmacı, geçici koruma talebiyle ora-da bulunma yahut mülteci gibi statülerle ha-reket eden insanların gittikleri yerde uyum sürecini iyileştirecek eğitim ve öğretim prog-ramlarına alınması gerektiği tartışılmıştır.

Akdeniz havzası hem göç alması hem de ge-çiş güzergâhında bulunmasıyla dikkat çeker-ken bu bölgede yer alan ya da bölgeye kıyısı olan ülkeler göçü genellikle güvenlik, kalkın-ma ve kültürel diyalog çerçevesinde değ-erlendirmiştir. Türkiye üzerinden Yunanistan ve Avrupa’ya ya da Afrika’dan Türkiye’ye ve Avrupa’ya geçmek isteyen göçmenler 2021 senesi boyunca Akdeniz’de botların ve ge-milerin alabora olmasıyla gündeme gelmiş-tir. Göç oranlarına bakıldığında ise İtalya’ya deniz üzerinden yapılan düzensiz göçlerin 53.836’ya ulaştığı¹²⁰ kaydedilmiş; Akdeniz’de alabora olan gemilerde ölen göçmen sayısı-nın ise tahminen 970 olduğu söylenmiştir.

Bununla beraber Avrupa’ya nispeten daha

yakın olan Fas, sınır kontrolü konusunda Av-rupa Birliği (AB) ile iş birliği yapmayı tartışmış ve Avrupa’nın istemediği göçmenlerin Fas’a yollanmasına karşı çıkmıştır. AB göçmenleri kendinden uzak tutmak amacıyla Fas gibi ülkeleri belli fonlar karşılığında “Avrupa’nın Jandarması”na dönüştürmektedir.¹²¹ 2021 senesinde artan göç hareketliliği dış politika ve sınır politikalarını oldukça etkilemiştir. Fas’a benzer bir deneyim Türkiye’de yaşanır-ken Türkiye’ye komşu olan Bulgaristan, Yu-nanistan gibi ülkeler olası göçmen hareketli-liğine karşı sınırlarına asker göndermiştir. Bu durum diplomatik ilişkileri zora sokmanın yanında arada kalan göçmenler için zor ve acılı bir sürecin de başlangıcı olmuştur.

COVID-19 Sürecinde Göçmen Olmak

Göç ettikleri bölgelerde kaynaklara kıt kana-at ulaşan göçmenlerin pandemi döneminde maruz kaldıkları mahrumiyet yaşadıkları zor-lukları arttırmıştır. COVID-19, mülteciler ve ev sahibi topluluklar arasındaki mevcut gü-venlik açıklarını şiddetlendirerek temel kay-naklara ulaşımında zorlanan mültecileri uyum süreçlerinde de zora sokmuştur. Bu durumu öncelikle kendi açısından inceleyen Mısır, göçmenlerin en çok sağlık alanında mahrum kaldığını tespit etmiştir. Salgın öncesi sınırları geçmekte zaten zorlanan göçmenler pandemi döneminde daha sıkı kısıtlamalarla karşılaşmıştır. Bu kısıtlamalar yalnızca Avru-pa özelinde gerçekleşmemiş Malezya ve Tay-

120 “Avrupalı Sivil Toplum Kuruluşları Akdeniz’de 1000’den Fazla Göçmen Kurtardı”, Barış Seçkin, Erişim Tarihi: 4 Kasım 2021, <https://www.haberler.com/avrupali-sivil-toplum-kuruluslari-akdeniz-de-1000-14507651-haberi/>

121 “Analysis Fas Gerçekten Avrupa’nın Jandarması mı?”, Moroccan Institute for Policy, Erişim Tarihi: 4 Aralık 2021 <https://mipa.institute/8653>

Fotoğraf 21. Akdeniz Üzerinden Avrupa'ya Geçmeye Çalışan Iraklı Göçmenler, 2021, BBC Türkçe.

land sınırlarında kalan Rohingya'lar da aynı muameleyi görmüşlerdir. Bununla beraber salgın sürecinde göçmenlerin Kuzey Afrika'da sosyal yardım ve koruma politikaları eksik kalmıştır.

Pek çok insanın temel ihtiyaçlarından mahrum kaldığı bir süreç olan salgın döneminde Ürdün bölgesindeki mülteciler özellikle su ve eğitime ulaşamamıştır. Suriye, Irak, Yemen, Filistin'den gelen insanlara ev sahipliği yapan Ürdün'de mülteciler kamplarda ihtiyaçlarını sınırlı ölçüde karşılayabilmıştır.¹²² Bunun yanında sağlıksız kamp hayatlarında ve sınırlarda yaşayan göçmenler hijyenden yoksun ve kalabalık olan bu ortamlarda temel ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. CO-

VID-19 aşılmasına erişemeyen bu insanlar göz önüne alındığında salgın dönemi zaten mevcut olan eşitsizlik ve güvenlik problemlerini arttırmıştır. Ürdün ve Orta Doğu ülkelerine ek olarak Malezya'da pandemi ile beraber Güney Doğu Asya'da düzensiz göçlerin arttığına ve göçmenlerin bu şartlarda hayatta kalma zorluklarına değinilmiştir.¹²³

Sonuç

Sonuç olarak göç, iltica, sığınma gibi sebeplerle hareket eden insanlar 2021'de Müslüman dünyayı güvenlik ve sağlık konularında etkilemiştir. Özellikle salgın döneminde başta barınma, beslenme gibi temel ihtiyaçların yanında aşı ve diğer sağlık müdahalelerine

122 "COVID-19'un Ürdün'deki Suriyeli Mültecilerin "Geçim Kaynakları" Üzerindeki Etkisini Araştırmak", The West Asia-North Africa (WANA) Institute, Erişim Tarihi: 4 Aralık 2021 <https://wanainstitute.org/sites/default/files/publications/CMI-FEMISE-brief-no21-fnl.pdf>

123 "Küresel Salgının Güneydoğu Asya'daki Göçmenler ve Mülteciler Üzerindeki Etkisi- Bir Yılın Ardından", Institute of Strategic and International Studies (ISIS), Erişim Tarihi: 4 Aralık 2021 <https://www.isis.org.my/recent-event/the-impact-of-the-global-pandemic-on-migrants-and-refugees-in-southeast-asia-one-year-on/>

erişemeyen göçmenler için süreci zorlaştıran etkenler giderek katlanmıştır. Bunun yanında iltica ve göç meselesi her bölgeyi kendi müstakil şartları içinde etkileyen bir olgu olarak karşımıza çıkmıştır. Sınır bölgelerinde hem bölge halkı hem göçmen için tehlike ve güvenlik problemi olarak görülmüş; kimi zamanda az gelişmiş ülke ve gelişmiş ülkeler arasında diplomasi vesilesi ya da fon kaynağı olarak değerlendirilmişlerdir. Salgın döneminde Ürdün'de suya dahi ulaşamayan göçmenler, Kuzey Afrika bölgesinde sosyal korumadan mahrum kalmış ve Balkanlarda ise

sınır kapılarında hayat mücadelesi vermiştir. Bununla beraber sosyal uyumu önemseyen Katar, Ürdün gibi ülkeler mülteci hikâyelerini anlatarak farkındalık oluşturma yoluna gitmiştir. Son olarak özellikle beyin göçünü önlemek isteyen Filistin'de ise bölgede istihdamın arttırılmasına dönük faaliyetler karşımıza çıkmıştır. Bütün bunlara ve daha fazlasına çözüm önerileri sunan ve ses çıkarılmasını defaten söyleyen, olaylara tanık olan sivil toplum kuruluşları da kendi bölgelerinde yaşanan bu hukuksuzluğa sessiz kalmamıştır.

KADIN

Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı coğrafyada kadınların sosyopolitik konumu, bilgi ve enformasyon teknolojilerinin ilerlemesi ve yönetim sistemlerinin demokrasiye entegre olma çabası ile birlikte yükselişe geçmiştir. Ortadoğu ve Malezya'da kadınların siyasi süreçlere katılımına ilişkin oy kullanma, seçimlerde aday olma gibi konular yoğun olarak gündeme gelirken toplumsal eşitlik çalışmaları ön plana çıkmış; kadın erkek eşitliği araştırma merkezleri ve sivil toplum kuruluşlarının odaklandığı konular arasında yer almıştır. Bunun yanında Güneydoğu Asya ülkelerinde kadınların aile içindeki konumu esas alınarak eğitim ve gelişim konularına odaklanılmıştır. Bu analizde 2021 yılında Müslüman toplumların gündeminde yer eden önemli konular analiz edilecektir. Buradan hareketle metinde kadınların siyasi katılımı, toplumsal eşitlik, kadına şiddet ve aile temalarına odaklanılacaktır.

Kadınların Siyasi Süreçlere Katılımı ve Toplumsal Eşitlik

Siyasi sistemlerde karar vericilerin yoğun olarak erkeklerden meydana geldiği bilinmektedir. Cinsiyetlerin hangi politikaların önceleneceği konusunda etkili olduğu ön kabulünden hareketle kadınların karar verme süreçlerine dahil olmaları kendilerini önleyen politikalar üretmelerine imkân sağ-

layacaktır.¹²⁴ Kadınların daha fazla yer aldığı siyasi süreçlerde ailelere, kadınlara ve marjinal topluluklara daha çok öncelik verileceği öngörülmektedir. Bu açıdan daha fazla kadını liderlik pozisyonlarında görmek için ne tür yapıların ve teşviklerin olması gerektiğine dair tartışmaların Güneydoğu Asya'dan özellikle Malezya; Ortadoğu'da Irak ve Libya'da gündeme geldiği görülmüştür.¹²⁵ Kadının siyasi katılımının teşvik eden buna yönelik tartışmaları gündeme getiren bu ülkelerin ortak özellikleri bölgelerinde diğer ülkelere nazaran yüksek siyasi katılım oranına sahip olmalarıdır. Bu ülkelerde kadınların siyasi katılımını artırma çabalarının sonuç verdiği söylenebilir.

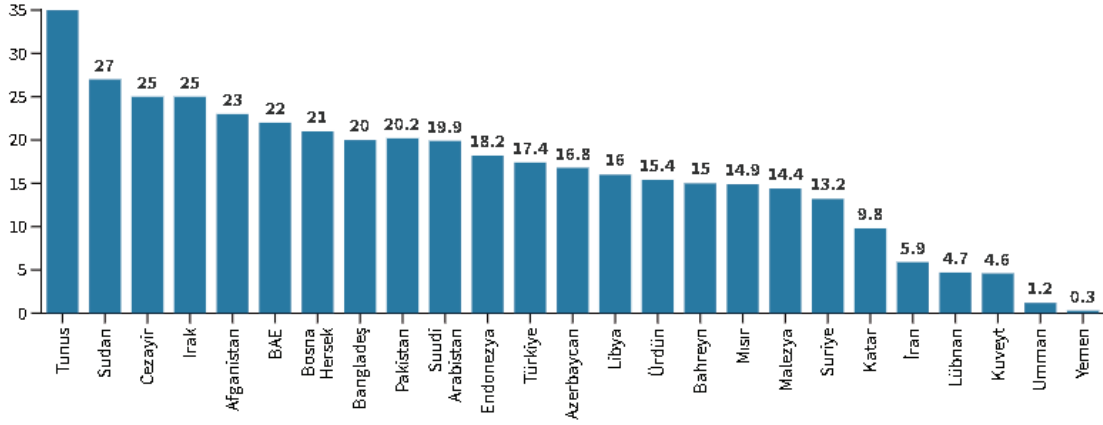
Ortadoğu bölgesinde kadınların siyasi temsil ve demokratik değerler için protesto eylemlerinde hem katılımcı hem de organizatör olarak aktif roller üstlendiği görülmektedir. Özellikle Irak'ta kadınların siyasi süreçlerdeki etkinliğini artırmak adına çeşitli proje, seminer ve eğitimlerde kadının siyasi arenadaki aktifliği gündemin önemli konuları arasında yer almıştır. Sivil Toplum Kapasite Artırma Projesi kapsamında yapılan eğitim ve seminerlerde seçimlerde oy kullanma gibi kadınların siyasi taleplerini duyurabilecek sistemlere katılmalarını sağlamak amaçlanmıştır. Kadınların siyasi katılımını artırma konusunda Tunus, Fas, Cezayir ve Bahreyn

124 Tengku Qistina, "Time to Build Back Better with more Women Leaders" (Malasia: Institute of Strategic and International Studies (ISIS) Malasia, 23 Ağustos 2021), <https://bit.ly/3A8ipBk>

125 "Why Aren't There More Women Making Decisions?"; Institute of Strategic and International Studies (ISIS) Malasia, 01 Nisan 2021, <https://bit.ly/3KlrXh0>.

Fotoğraf 22. Malezyalı Kadınların Toplumsal Faaliyetlere Katkısı, 2021, Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi.

Grafik 11. Ulusal Meclislerde Kadın Milletvekili Yüzdesi (2021)

Kaynak: IPU Parline

gibi ülkelerde etkili bir mekanizma olduğu söylenebilir. Kota sistemi olarak adlandırılan bu mekanizma sayesinde kadınların siyasi olarak temsil edilmesinin önü açılmış, kota sistemi toplumsal eşitliğe yönelik etkili bir yöntem olarak siyasi katılım literatüründe kendine yer bulmuştur. Katar'da kadınların siyasi katılımında etkinliğinin artırılabilmesi için bu tür mekanizmaların önemi ve geliştirilmesigündemegelenkonulardanbiridir.¹²⁶ Genel siyasi katılımın çok düşük seyrettiği

Körfez bölgesinde kadınların siyasi katılımına ilişkin tartışmaların gündeme gelmesi önem arz etmektedir. Ancak kadınların siyasi süreçlerdeki etkinliği resmi yollarla desteklenmediği noktada yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda Libya'da gerçekleşen tartışmalar da kadınların siyasi katılımının belgelenmesi ve sürekliliğinin sağlanması için yasal çerçevede bir mekanizma oluşturulması gerektiğinin altı çizilmiştir.¹²⁷ Libya Siyasi Diyalog Forumu'nda yer alan 75 üye arasında 17 ka-

126 "Impact of Gender Quotas on Women's Political Participation", Hamad bin Khalifa University College of Humanities and Social Sciences, 10 Temmuz 2021, <https://www.hbku.edu.qa/en/news/CHSS-SP-GQWPP>.

127 Lamis Ben Aiyad, "Challenges to Libyan Women's Equal Political Participation", Defender Center for Human Rights, 04 Mayıs 2021, <https://www.defendercenter.org/5421>.

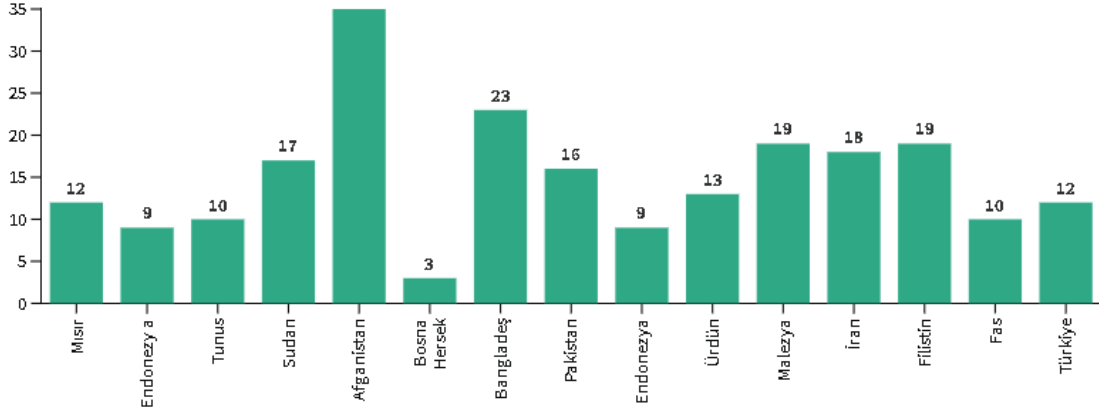
Fotoğraf 23. Katarlılar Ülkenin İlk Yasama Seçimlerinde Oy Kullanıyor, Furcoi/Aljazeera.

dının yer alması kadınların toplumsal siyasi, ekonomik ve sosyal hayata aktif katılımının yavaş yavaş arttığına dair söylemleri gündeme getirmiştir. Ancak yine de kadınların siyasi katılımının yanı sıra sosyal hayata ve iş gücüne katılımının oransal olarak düşük olması gözle görülür bir gerçekliğe tekabül ettiği için bu durumun iyileştirilmesine yönelik yapısal önerilerde bulunulmuştur.

Kadınların sosyoekonomik alandaki etkinliğinin artmasına yönelik gelişmeler cinsiyet eşitsizliğinin hem bağımlı hem de bağımsız değişkeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir başka deyişle kadınların yaşadığı eşitsizlik, onları sosyoekonomik alanda aktif olmaya

iterken aynı zamanda sosyoekonomik alanda olmak kadınların yaşam biçimine uygun olmayan ortamlarda bulunmalarını da zorunlu kılmaktadır. Bu minvalde toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yoğun olarak görüldüğü alanlardan birinin kadınların çalışma koşulları olduğu söylenebilir. Müslüman toplumlarda cinsiyet eşitsizliği ekonomik ve iş ortamları veçhesinden ele alınmış ve neredeyse her bölgede gündemi işgal eden bir konu olmuştur. Yemen’de kadınların medya sektöründe ve saha çalışmalarında yaşadığı koruma eksikliği, maruz kaldığı sözlü ve fiziksel saldırılar tartışılırken¹²⁸ Bosna Hersek’te güvenlik sektöründe çalışan kadınların çalışma koşullarının iyileştirilmesi gündeme gel-

128 “20 Ağustos 2021. «تنظيم دورة حول السلامة المهنية للصحفيات بعدن», الاتحاد الدولي للصحفيين

Grafik 12. Kadına Yönelik Şiddetin Yaygınlığı (2000-2018)

Kaynak: Dünya Sağlık Örgütü

miştir.¹²⁹ Her ne kadar kadınlar iş gücü piyasasında birtakım zorluklar yaşasa da ekonomik alanda hissedilen varlıkları yeterli seviyede değildir. Bu bağlamda Kosova'da kadınların istihdam oranlarının görece ne denli düşük seyrettiği (%14 kadın %46.2 erkek) tartışılmış ve kadınların iş gücüne dahil olması teşvik edilmiştir.¹³⁰ Kadınların bu düşük istihdamını artırmak ve girişim sektöründe yer almalarını sağlamak adına Endonezya'da kadınların inanç, şefkat, tevazu, mukavemet ve yenilikçilik ilkeleri eşliğinde girişimci olarak ekonomide bulunmalarının önemi vurgulanmıştır.¹³¹ Ancak yine de COVID-19 salgınıyla beraber kadınların artan sorumlulukları ve işlerini kaybetmelerine ilişkin sorunlar gündeme gelmiş; kadınların salgından orantısız şekilde etkilenmesinin önüne geçilmesi için sivil

toplum kuruluşları tarafından hükümetlere önerilerde bulunulmuştur.

Kadına Şiddet ve Aile

En büyük toplumsal sorunların başında yer alan kadına ve çocuğa yönelik şiddetin önlenmesine ilişkin konular büyük oranda Ürdün'de tartışılmıştır. Bu bağlamda Hadaf projesi iki yılı aşkın süredir yürütülmekte olup proje, kadın ve gençlerle karşılıklı diyalogun artırılmasını, sosyal barış ve dayanışmanın teşvik edilmesini amaçlamaktadır.¹³² "Kadın ve Kız Çocuklarına Yönelik Şiddetle Mücadele" başlığında gündeme gelen tartışmalarda hedeflenen, kadına ve kadına yönelik şiddete izin vermeyen sosyal çevreyi teşvik ederek kadın ve erkek şiddetinin ortadan kaldırıl-

129 Nermine Jerković, "Međunarodni dokumenti za osnaživanje žena i sigurnosti: od statistike do donošenja odluka." (Bosnia and Herzegovina: Center for Security Studies, Nisan 2021).

130 "Women's Security Forum", Kosovo Center for Security Studies, 14 Nisan 2021, <https://bit.ly/33oihC3>.

131 "Peluang dan Tantangan Pengusaha Muslimah di Indonesia", Muhammadiyah Cahaya Islam Berkemajuan, 21 Nisan 2021, <https://muhammadiyah.or.id/peluang-dan-tantangan-pengusaha-muslimah-di-indonesia/>.

132 "ARDD Concludes Hadaf Project with a Media Campaign on the Role of Women, Youth, Civil Society, and the Media in Supporting the Government in Preventing Violent Extremism", Arab Renaissance for Democracy and Development, 02 Şubat 2021, <https://bit.ly/3A8U925>.

masına katkı sağlamak olmuştur. Malezya'da kadına şiddetin önlenmesi İslami esaslara dayanarak ön plana çıkarılmış İslam'ın kadınlara güç verdiği ve kadınlara karşı işlenen suçların cezalandırılmasının önemli olduğu ifade edilmiştir. Malezya ve Endonezya'da Ortadoğu'daki gündemin aksine kadının ailedeki konumu ve aile eksenli tartışmaların yapıldığı gözlenmiştir. Ebeveyn-çocuk ve karı-koca ilişkilerinin sağlıklı bir düzlemde kurulmasının optimal aile için önemi kadın çalışmaları gündeminde yer bulurken ayrıca İslam'ın aslında kadının rolüyle ilgili büyük bir dönüşüm getirdiği, miras hakkı ve karar alma süreçlerine dahil olma gibi yenilikler getirerek kadınların toplumdaki statülerini yükselttiği Malezya gündemindeki önemli konuların başında yer almıştır.

Sonuç

Sonuç itibariyle Müslüman toplumlarda kadın çalışmaları temasında gündeme gelen konular şu şekilde kategorilendirilebilir: kadınların siyasi süreçlere katılımı, toplumsal

eşitlik, kadına şiddet ve aile. Ortadoğu ve Malezya'da kadınların siyasi süreçlerdeki etkinliğine dair tartışmaların yoğun olarak gerçekleştirildiği görülmüştür. Kadınların hem liderlik pozisyonlarında aktif olarak bulunmaları hem de seçimlerde temsil edilmelelerinin yollarını açacak raporlar ve politika önerileri geliştirilmiştir. Yalnızca siyasi alanda değil sosyoekonomik alanda da kadınların istihdam alanlarının genişletilmesi ve girişimcilik gündeme alınan konular arasında yer almaktadır. Ürdün'de aile içi şiddetin önlenmesine ilişkin projeler ve çalıştaylar organize edilirken Malezya'da İslami değerlerin kadını tanımlama biçimine vurgu yapılarak kadına verdiği önem üzerinde durulmuştur. Genel itibariyle Ortadoğu bölgesinde kadınların siyasi katılımı gözde konular arasında yer almıştır. Irak, Katar ve Libya'da kadınların siyasi alanlardaki varlığına dair tartışmaların yoğunlaştığı görülürken Bosna-Hersek ve Endonezya'daysa toplumsal eşitliği öne çıkaran konular gündeme gelmiştir.

İNSAN HAKLARI

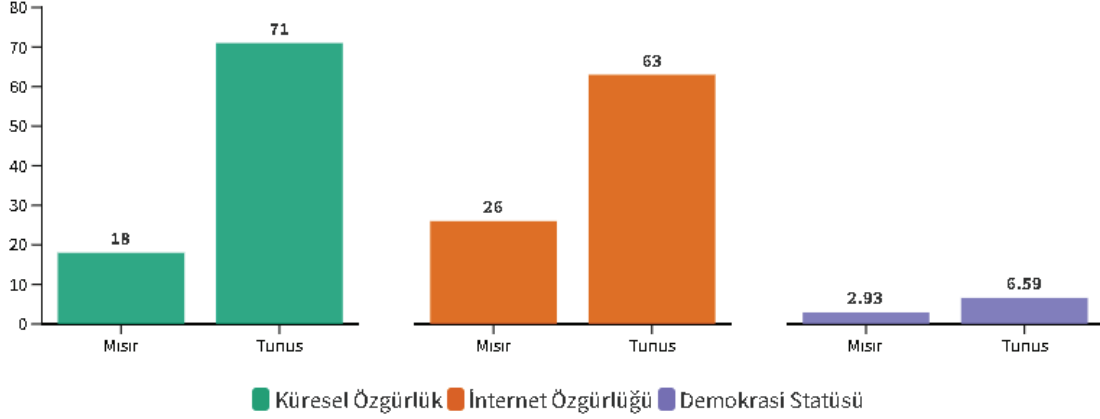
Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Güneydoğu Asya ülkelerinin rejimleri genel itibarıyla otokratik bir yapıya sahiptir. Özellikle Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde 2011 yılında cereyan eden Arap Ayaklanmaları sonrası Tunus dışında diğer devletlerin ya iç savaş ya da istikrarsız bir yönetim ile karşı karşıya kaldığını ifade edebiliriz. Her ne kadar yönetsel anlamda olumsuz bir tablo ile karşı karşıya kaldığımız düşünülse de Müslüman toplumların gündeminde insan hakları ve hukuk alanı önemli bir yer tutmuştur. Özellikle 2021 yılı otoriter rejimlere ve darbelere karşı halk ayaklanmalarının yeniden gündeme geldiği bir yıl olmuştur.

Bu analiz metninde 2021 yılı boyunca Müslüman toplumlarda insan hakları ve hukuk alanında gündeme alınıp üzerinde tartışılan en önemli temaların analizi yapılacaktır. Buradan hareketle metinde hak ihlalleri ve protestolar, İsrail'in Filistin'de yürüttüğü mülksüzleştirme politikası ve Şeyh Cerrah olayı, Sudan'da gerçekleşen darbe, hapisane ve işkence temalarına odaklanılacaktır. Tunus'ta protestoların yoğun olarak gerçekleşirken Mısır'da insan hakları ihlallerinin uluslararası kamuoyu ile paylaşıldığı görülmüştür. Lübnan, Ürdün ve Filistin'de İsrail'in Filistin işgalini çeşitli açılardan ele alınarak gündeme taşınırken Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır ve Suudi Arabistan adli olmayan tutuklama süreçleri ile gündeme gelmiştir.

Protestolar ve Özgürlük Talepleri

Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler bülteni kapsamında incelenen kurumlar arasında insan hakları ihlallerini yakından takip eden kurum ve kuruluşlar da yer almıştır. Özellikle Mısır ve Tunus'ta yer alan Ekonomik ve Sosyal Haklar Forumu, Sosyal Protestoları İzleme Merkezi ve Arap İnsan Hakları Ağı bu ülkelerde protestoların ve insan hakları ihlallerinin ne durumda olduğuna ilişkin doğrudan nitel ve nicel veriye ulaşma imkânı sağlamaktadır. Mısır'da insan hakları ihlalleri, zorla alıkoyma, düşünce özgürlüğünün kısıtlanması olaylarının raporlandığı ve bu ihlallerin giderilmesi için kampanyalar düzenlendiği görülürken Tunus'ta ise Mısır'dan farklı olarak halkın karşılanmayan taleplerini duyurabilmek adına gerçekleştirdikleri protestolar ön plana çıkmıştır. Tunus'ta yapılan protesto sayısının Mısır'a oranla çok daha yüksek seyrettiği gözlenmiştir. Freedom of House verilerine göre Tunus 71 skorla özgür ülkeler kategorisinde yer alırken Mısır 18 skorla özgür olmayan ülkeler kategorisinde yer almaktadır.¹³³ Bu çerçevede özgürlüklerin bu denli kısıtlandığı Mısır'da protestoların Tunus'a oranla daha az görülmesi ve hak ihlallerine daha sık rastlanması tesadüf değildir. Çalışma hakkı, işçi hakları, kalkınma hakkı ve altyapı sorunları (ulaşım ve yollar) protestoların başat nedenleri

133 "Global Freedom Status", Index, Freedom of House, 2020, <https://freedomhouse.org/explore-the-map?type=fw&year=2021>.

Grafik 14. Özgürlük ve Demokrasi Görünümü Mısır- Tunus

Kaynak: Freedom of House

arasında yer almıştır.¹³⁴ Ancak protestoların en önemli sebeplerinden biri COVID-19 salgınının getirdiği ekonomik krizdir. Ekonomik kriz kadınları daha çok etkilemiş ve bu durum protestolardaki kadın sayısının artmasına neden olmuştur.

İsrail'in Filistin'i işgali ve yaşanan hak ihlalleri genel olarak Müslüman toplumların temel tartışma konuları arasında yer alsa da bu konu Filistin dışında en fazla Lübnan ve Ürdün'de gündem edilmiş ve İsrail işgali uluslararası hukuktan politikaya kadar farklı açılardan incelenmiştir. Özellikle Lübnan'daki Filistin Çalışmaları Enstitüsü bu alanda önemli tartışmaları gün yüzüne çıkarmıştır. Şeyh Cerrah mahallesinde işgalcilerin Filistinlilerin yerleşim yerlerini zorla ellerinden almaları üzerine gerçekleşen protestolarla Filistin meselesi Müslüman toplumların gündemine yeniden girmiş ve İsrail'in işgalci

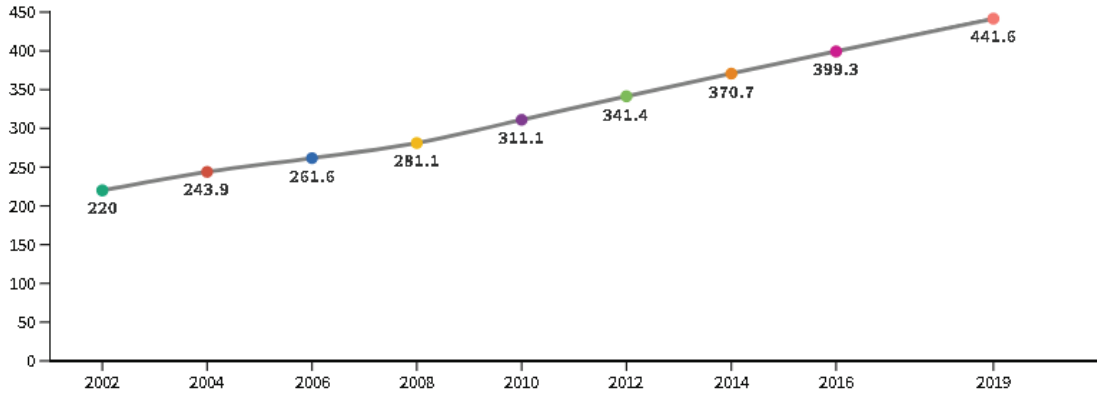
apartheid rejiminin uluslararası hukuku ihlal etmesine ilişkin tartışmalar alevlenmiştir. Filistin'deki ana sorunlardan en önemlisinin mülkiyet meselesi olduğu, Filistinlerin özel mülkiyetine el koyan İsrail'in Dördüncü Cenevre Sözleşmesini, 1971 ve 2016 BM Güvenlik Konseyi Kararlarını, Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi'ni ve Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme'yi ihlal ettiği yeniden gündeme getirilmiştir.¹³⁵ İsrail'in mülksüzleştirme politikasını tepkisel bir düzlemde Filistin her bombalandığında gündeme almanın dışında doğrudan bu konuyla ilgilenen ve sürekliliği olan akademik çalışmalara ağırlık vermek gerekmektedir. Zira Müslüman toplumlarda Şeyh Cerrah olaylarıyla alevlenen tartışmalar gündemdeki yoğunluğunu yitirmiş gözükmektedir. Ancak yine de Lübnan ve Ürdün'de yer alan yalnızca Filistin meselesini tartışan tematik araştırma kuruluşlarının İsrail işga-

134 "Report of March 2021: Collective Protests, Suicide and Migration" (Tunisa: The Tunisian Forum for Social and Economic Rights, 09 Nisan 2021), <https://bit.ly/3fziqor>.

135 Dalal İriqat, "Sheikh Jarrah: The Violation of International Law", Institute of Palestine Studies, 21 Mayıs 2021, <https://www.palestine-studies.org/en/node/1651316>.

Fotoğraf 24. Filistinli, İsraili ve Yabancı Aktivistlerin İsrail İşgaline Karşı Yaptığı Protesto,2021, Ahmad Gharabli, Aljezeera.

Grafik 15. Yıllara Göre Filistin'deki Yerleşimci Sayısı

Kaynak: Peacenow

lini ve Filistin haklarını gündeme getirmeye devam ettiği görülmektedir. Bunun en büyük nedenleri de bu iki ülkede yüksek oranda Filistinlinin yaşaması ve İsrail'e komşu olmaları dolayısıyla olaylardan büyük ölçüde etkilenmeleridir.

2021 yılında Afrika'da dört darbe ve bir darbe girişimi yaşanmıştır. Sudan ve Tunus Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler Bülteni çerçevesinde takip ettiğimiz ülkeler arasında yer almış ve bu ülkelerde meydana gelen darbe ve darbe girişimleri önemli bir konu

Fotoğraf 25. Sudan'da Darbe Sonrası Askerler Sokaklarda, Ekim 2021, BBC.

olarak bültende kendini göstermiştir. Ancak konu her ne kadar önemli olsa da Ekim ayında Abdulfettah Burhan'ın Başbakan Abdullah Hamduk yönetimine el koymasından gündeme gelen Sudan'ın Müslüman toplumlarda yeterince tartışma konusu edilmediği görülmüştür. Tunus'ta yer alan Kahire İnsan Hakları Çalışmaları Enstitüsü tarafından gündeme alınan Sudan'daki darbenin Müslüman coğrafyada yeterince tartışılmamasının sebeplerinden biri Sudan'ın zaten sallantılı bir demokratik geçiş sürecinde olup darbe sinyallerini veriyor olması olabilir. Her ne kadar gündemde fazla yer tutmasa da Sudan vatandaşları sivil bir yönetimin Sudan'ın geleceği ve istikrarı için kritik bir noktada olduğunu belirterek askeri yönetimin şiddetle

karşılık vermesine rağmen protestolara devam etmektedir.¹³⁶

Arap Ayaklanmaları sonrasında başarılı olarak nitelendirilen tek devlet olması hasebiyle Tunus'taki demokratik süreç Tunus'u bölge devletlerinden ayrı bir noktaya yerleştirmektedir. Temmuz ayında Cumhurbaşkanı Saïd'in başbakanı görevden alması ve meclisi otuz günlüğüne askıya alması üzerine Tunus'ta darbe mi yaşanıyor sorusu gündeme gelmiştir.¹³⁷ Bölgede İslamcı bir yönetimden ziyade seküler bir siyasetin takip edilmesini yeğleyen devletlerin Nahda Partisi'nin Cumhurbaşkanı Saïd'in inisiyatifinde kısıtlanmasını destekleyeceği açıktır. Özellikle Tunus ve Türkiye'de önemli bir tartışma konusu olarak

136 "Sudan: No to military rule", Cairo Institute of Human Rights Studies, 26 Kasım 2021, <https://cihrs.org/sudan-no-to-military-rule/?lang=en>.

137 "Tunisie : 50 jours après l'article 80, une rupture dans la continuité" (Tunisia: FDES Forum Tunisien Pour Less Droits Economiques Et Sociaux, 17 Eylül 2021), <https://ftdes.net/rapports/Rapport-50-jours-apres-l'article-80.pdf>.

Fotoğraf 26. Tunus'ta Devlet Başkanı Kais Saied'e Karşı Düzenlenen Protesto, Ocak 2022, Middle East Eye.

gündemde yer alan siyasi krize karşı Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır Cumhurbaşkanı Said'i desteklerken Katar ve Türkiye meclisin askıya alınmasından dolayı duyduğu endişeleri dile getirmiştir.¹³⁸

Adil Olmayan Tutuklama Süreçleri ve Terörizm

Arap Ayaklanmaları sonrasında otoriteryen rejimler ayaklanmaları bastırmak amacıyla yüzlerce eylemciyi tutuklamış ve bu tutuklamalar süregelmiştir. 2011 yılında Suudi Arabistan'da mahkûm sayısı 49.000'e ulaşırken

Mısır'da 66.000 olan tutuklu sayısı 2016 yılına geldiğinde 106.000'e ulaşmıştır.¹³⁹ 2021 yılında Müslüman toplumların gündeminde yer eden önemli meselelerden biri tutuklanma sebepleri ve hapisane koşulları olmuştur. Suudi Arabistan, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin terörizm söylemiyle tutuklama, temel haklardan yoksun bırakma ve işkencelerle gündeme geldiği görülmüştür. Bahsi geçen hak ihlallerinin raporlanması ve gerekli kampanyaların oluşturulması noktasında ALQST İnsan Hakları kurumunun ön plana çıktığı gözlenmiştir.¹⁴⁰ Suudi Arabistan'da gözaltı ve tutuklamalarda işkencenin

138 Will Todman, "A Coup in Tunisia?", Center for Strategic and International Studies, 27 Temmuz 2021, <https://www.csis.org/analysis/coup-tunisia>.

139 "World Prison Brief Data", World Prison Brief, erişim 02 Ocak 2022, <https://www.prisonstudies.org/>

140 "تنطرق فيه إلى الظروف الصحية الرديئة في السجون، والحرمان الطبي الذي يتعرض له المساجين" (Saudi Arabia: ALQST for Human Rights, 27 Temmuz 2021), <https://www.alqst.org/ar/post/shrouded-in-secrecy-prisons-and-detention-centres-in-saudi-arabia>.

normal birer prosedürmüş gibi uygulandığı, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) tarafından Yemen'de kurulan gizli hapisanelerde Emirlik güçlerinin siyasi muhalifleri ve destekçileri herhangi bir adli süreç olmaksızın tutuklandıkları¹⁴¹ ve BAE'nin Yemen'de savaş suçu işlediği Müslüman toplumların tartıştıkları konular arasında yer almıştır.¹⁴² İnsan hakları ihlallerinde en fazla gündeme gelen konunun Suudi Arabistan, BAE ve Umman'da kişilerin terör faaliyetlerine dahil olma gerekçesiyle tutuklanması olmuştur.¹⁴³

Yasaların Getirdiği Hak İhlalleri

Mısır'da hak ve özgürlükleri garanti altına alan 54. maddenin kabul edilmesine rağmen hükümetin hâlâ otoriter bir yönetim anlayışına sahip olması eleştirilen önemli konular arasında yer almıştır. Mısır'da uygulamaya konan kanunların bizatihi hak ve özgürlüklere ilişkin olumsuz yansımalarının olduğu da meselenin diğer yüzüne işaret etmektedir. Bu çerçevede Arap İnsan Hakları Ağı 149 sayılı yasanın düzenlenmesi ile STK'ların faaliyetlerinin durdurulması, insan hakları savunucularının tutuklanmasını en fazla gündeme getiren kurum olarak öne çıkmaktadır.¹⁴⁴

Bu noktada kanunların evrensel insan haklarına uygunluğunu denetleyecek mekanizmalara olan ihtiyaç açıkça ortadadır. Ancak sorunun çözümü için mekanizma üretmekten ziyade var olan mekanizmalara işlevsellik kazandırmak gereklidir. Bu konu Umman'da insan haklarını koruma misyonuna haiz İnsan Hakları Komisyonu'nun işlevsiz kalmasına ilişkin tartışmalarla gündeme gelmiştir.¹⁴⁵

Mart 2020 tarihinden bu yana dünyada neredeyse her alanda varlığını hissettiren COVID-19 salgını insan hakları ve hukuk alanında da etkisini göstermiştir. Salgının getirdiği izolasyon sürecinin psikolojik etkilerinin hak ihlallerinin yaşanmasına dolaylı yoldan etki gösterdiği ifade edilebilir. Salgının sebep olduğu eve kapanma hali, belirsizlik ve diğer sorunlar çocuklar ve ergenler üzerinde ruhsal sorunlara yol açmıştır. Malezya'da halkın yaşanan ruhsal sıkıntılardan dolayı temel bir hak haline gelen psikolojik desteğe erişiminin sağlanamaması tartışmaları gündeme gelmiş ve hükümete gerekli öneriler sunulmuştur¹⁴⁶ Endonezya'daysa COVID-19 salgınının toplumda dini gruplara yönelik ayrımcılığı şiddetlendirdiğine dair tartışma-

141 "Joint Letter Calling on Writers to Boycott the UAE's Sheikh Zayed Book Award over Human Rights Concerns", The International Campaign for Freedom in the United Arab Emirates (ICF UAE), 10 Mayıs 2021, <https://bit.ly/351j7oG>.

142 "Geneva Based NGO Discloses More UAE War Crimes in Secret Prisons in Yemen", The International Campaign for Freedom in the United Arab Emirates (ICF UAE), 10 Ocak 2021, Link: <https://bit.ly/3ldG9qD>.

143 "Oman's Internal Security Service Law", The Omani Center for Human Rights, 06 Eylül 2021, <https://ochroman.org/eng/2021/09/internal-security-service-law/>.

144 "Egypt: Implementing Regulations of NGO Law intended to Cripple Civil Society" (Egypt: The Arabic Network for Human Rights, 25 Şubat 2021), <https://www.anhri.info/?p=22325&lang=en>.

145 "The 'Paris Principles' And The Oman Human Rights Commission" (Jordan: The Omani Center for Human Rights, 08 Kasım 2021), <https://ochroman.org/eng/2021/10/paris-principles/>.

146 "Breaking The Silence: Role of Mental Health Advocacy And Communication", International Islamic University of Malasia, 19 2021, <https://bit.ly/3tAMWGG>.

lar yürütülmüş¹⁴⁷ ve yayımlanan raporlarda 180 din ve inanç ihlali vakası yaşandığı vurgulanmıştır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerleme salgınla beraber hayatın her alanında etkisini daha fazla hissettirmeye başlamış; dijitalleşme toplumun her tabakasında kendine yer bulmuştur. Ancak devletlerin dijital araçlar üzerindeki egemenliği beraberinde hak ihlalleri de getirmektedir. İsrail'in Filistinlilere hayat tanımayan politikaları dijital yollarla da devam etmiştir. Katar'da Filistinlilerin sosyal medya hesaplarının silindiği veya sansürlerin uygulandığı belirtilirken bu ihlallerin %50 oranla Instagram'da yapıldığı tartışma konularından biri olmuştur.¹⁴⁸ İsrail'in dijital yollarla ihlal ettiği haklar yalnızca sosyal medya ile sınırlı kalmayıp daha sistematik bir yapıda da kendini göstermiştir. İsrail'in kurmuş olduğu Pegasus casus yazılımının çeşitli ülkelerdeki aktivistlerin, akademisyenlerin ve devlet adamlarının bilgilerini ele geçirdiği ortaya çıkmıştır.¹⁴⁹ Özellikle Umman İnsan Hakları Araştırma Merkezi, Pegasus casus yazılımının otoriter hükümetlere, ifade ve mahremiyet özgürlüğünü göz ardı ederek muhalif grupları bastırma konusunda yardımcı olacağı teziyle bu konuyu gündeme taşımıştır.

Sonuç

Sonuç itibarıyla insan hakları ve hukuk alanında Müslüman nüfusun yoğunlukta yaşadığı bölgelerde ortaya konan çalışmaların protestolar, İsrail'in mülksüzleştirme politikası, Sudan darbesi, hapishane ve işkence, hak ihlalleri etrafında yoğunlaştığı ifade edilebilir. Mısır ve Tunus'ta gerçekleşen protestoların izlendiği sivil toplum kuruluşlarının varlığı bu ülkelerdeki protestolara dair detaylı bilgiye ulaşmayı olanaklı kılmaktadır. Lübnan ve Ürdün'de İsrail'in özelde Filistin ve genelde evrensel insan haklarını ihlal eden politikaları konu alan çalışmalarla gündeme geldiği görülmüştür. Bunun yanında Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri adli olmayan tutuklama süreçlerinde birçok aktivisti terörist söylemiyle gözaltına almıştır. Ortadoğu bölgesinde gündem ülkesel düzeyde değerlendirildiğinde Mısır, Tunus ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde hem protestolar hem de adli olmayan tutuklama süreçlerine dair tartışmalara odaklanılırken Lübnan, Filistin ve Ürdün'de İsrail işgalini konu edinen tartışmalar yapılmıştır. COVID-19 salgının getirdiği birtakım kısıtlamaların ve belirsizliklerin sonucu olarak görülebilen psikolojik rahatsızlıkların rehabilitasyonu temel bir gereksinim olarak ortaya çıkmış ve vatandaşların bu imkana ulaşabilme hakları gündeme gelmiştir. Bu konuyu esas alan tartışmalarınsa yoğun olarak Malezya ve Endonezya'da gerçekleştiği görülmüştür.

147 "Siaran Pers Launching Laporan Kondisi Kebebasan Beragama/Berkeyakinan Di Indonesia Tahun 2020" (Endonezya: Institute for Democracy and Peace, 14 Nisan 2021).

148 "12, حزب العدالة والتنمية, تقرير يكشف تفاصيل العدوان على الحقوق الرقمية الفلسطينية", Ekim 2021, <https://www.pjd.ma/node/82271>.

149 "Statements ACHRS Statement on NSO Group's Pegasus Spyware and Its Impact on Human Rights", Amman Center for Human Right Studies, 05 Ağustos 2021, <https://bit.ly/33rAtKV>.

TARİH VE MEDENİYET

Küreselleşmenin etkisiyle kültürlerin hem bir yumuşak güç ögesi haline gelmesi hem de aynı nedenden dolayı korunan ve toplumsallığının sürdürülmek istenen bir mefhum olarak ortaya çıkması, 2021 yılında da devam etmiştir. Kültürün ve medeniyet fikrinin tarihselliğinin devam ettirilmesi ve sonraki nesle aktarılmasında en önemli yol eğitim olmuştur. Bu bağlamda 2021’de Müslüman toplumlarda özellikle hafıza, tarihi köken, İslami gençlik, İslami eğitim, siyasi kültür gibi konular gündeme gelmiştir. Mısır başta olmak üzere Irak, Endonezya, Filistin, Malezya, Fas gibi ülkelerde gerçekleştirilen fikri çalışmalar Müslümanların yaşadıkları bölgelerde İslami değerlere uygun hareket edebilmelelerine yönelik yapılmaktadır. Bu metinde ise “Eğitim ve Gençlik” ile “Kültür ve Tarih” temalarına odaklanacaktır.

Müslüman Dünyada Eğitim ve Gençlik Meselesi

Tebliğ temelli bir anlayış benimseyen Endonezya ve Hint Alt Kıtası coğrafyasında medrese, zihinlerin gençleşmesi ve İslamlaşması başlıkları altında pek çok çalışma gerçekleş-

miştir. Pakistan’da da medreseyi toplumun bütünleyici bir parçası olarak gören ve İslam’ın barış mesajını yaymaktaki rollerinin önemine vurgu yapan çalışmalar gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁰ Bunun yanında gençleşme ile çağı yakalamayı aynı bağlamda gören Malezya’da Müslümanların düşüncelerinin “gençleşmesine” vurgu yapılmıştır.¹⁵¹

Endonezya, Malezya ve Hint Alt Kıtası’nın eğitim ve gençlik yaklaşımının karşısına Filistin ve Irak coğrafyasını koyabiliriz. Çatışmanın ve kimlik mücadelesinin sıcak yaşandığı bu coğrafyalarda gençler barışın ve İslam’ın kurtarıcısı rolüyle anılmıştır. Bu bağlamda göç veren bir çatışma bölgesi olan Filistin’de bölgedeki gençlerin beyin göçünü önlemek amacıyla Filistinli gençlerin verdiği mücadelede Filistin’de eğitim almasına ve istihdam edilmesine değinilmekte ve gençlerin siyasi katılım oranları gündeme gelmektedir.¹⁵²

Irak’ta ise barış sürecinde kadın erkek fark etmeksizin gençlerin rollerine ve sosyal birlikteliğinin artmasına olan ihtiyaçlar dile getirilmektedir.¹⁵³ Irak barış sürecinin geleceğinde gençlerin önemli bir yerinin olmasının

150 “Medrese: Toplumun Bütünleyici Parçası”, International Islamic University, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021. <https://www.iiu.edu.pk/?cat=3>

151 “Syed Muhammad Naquib Al-Attas – Küresel Bir Vizyoner”, Institute of Islamic Understanding Malaysia, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021. <https://www.ikim.gov.my/new-wp/index.php/2021/02/07/islamically-minding-the-mind-for-the-21st-century/>

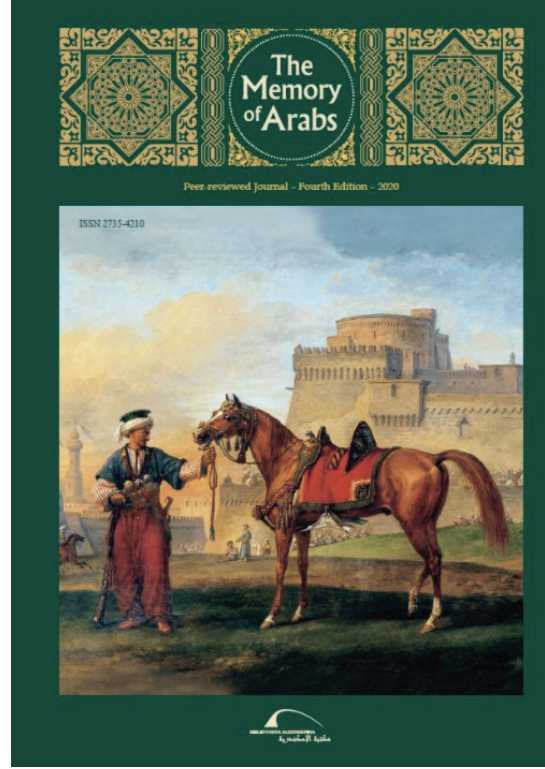
152 “‘Bir Karar Verici Olsaydım...’ Kudüs’teki Filistinli Gençliğin Sesleri ve Vizyonları”, Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021. http://passia.org/media/filer_public/b9/bf/b9bfa82a-a850-4e86-9f60-65d448ceafbb/fes_youth_conference_2021_-_full_program.pdf

153 “Irak’ta Barışı Tesis Etme Süreçlerinde Gençliğin Rolü” Al-Bayan Center for Planning and Studies, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021, <https://www.bayancenter.org/wp-content/uploads/2021/05/3jh31.pdf>

yanı sıra Irak siyasi arenasında genç STK'ları ve gençlerin diğer faaliyetlerini dışlayan her türlü davranış eleştirilmektedir. Son olarak Lübnan'da gençlerin çoğunluğu Suriye ve Filistin'den gelmekte ve bu gençlerin aile ve meslek hayatına sahip olarak donanımlı bir şekilde geliştirilmesine gereksinim duyulmaktadır.¹⁵⁴ Özellikle COVID-19 sürecinde gençlik vurgusu istihdam üzerinden ele alınmıştır. Dünya geneline bakıldığında da Endonezya, Türkiye, ABD'nin çeşitli yerlerinde salgının arttırdığı işsizlik oranlarının gençlik üzerindeki etkisi konuşulmuştur. Bununla beraber COVID-19'dan kaynaklı ölümlerin Avrupa'da yaşlı nüfusun çoğunluğunu aldığı görülmüş ve gençlerin nüfusa etkisi ve nüfus içerisindeki rolleri tartışılmıştır. "Avrupa'da genç nüfus bitiyor mu" sorusunun gündeme getiren bu durum için ileri vadede farklı nüfus politikalarının ortaya konacağı aşikardır.

Kültür ve Medeniyet

Kültür ve medeniyet teması altında özellikle devletin tarihine, Arapların hafızasına ve tarihi köklerine inmeyi amaçlayan çalışmalar akademide yer almıştır. Bu bağlamda öne çıkan ülke olan Mısır'da Bibliotheca Alexandria'nın çıkarmakta olduğu "Arapların Hafızası" dergisi buna örnektir.¹⁵⁵ Diğer yandan Türkiye'de salgın sürecinde artan dönem dizileriyle beraber Osmanlı vurgusu da geçmişin "şanlı" zamanını hatırlatması amacıyla elverişli olmuştur. Bununla beraber Müslüman

Fotoğraf 27. Arapların Hafızası Dergisi, 2021, Bibliotheca Alexandria.

toplumlarının yaptığı faaliyetlerde güçlü bir tarih oluşturma çabası göze çarpmaktadır. Güçlü bir devlet tarihine, köklü bir geçmişe sahip olduğunu ispatlamaya çalışan ülkeler bunun için çeşitli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Özellikle Arapların Yunan uygarlığına öğrettiği metotlar "İslami bilgi"nin salt Batı kaynaklı olmadığını ispat etmek için öne sürülmektedir.¹⁵⁶

Mısır'da öne çıkan İslami ve tarihi miras faaliyetlerinin dışında "devlet tarihi" vurgusu

154 "Lübnan'da Marjinalleştirilmiş Ortamlarda Gençlik: Lübnan Yoksulluk Cepleri, Filistin Kampları ve Suriye Buluşmaları", Lebanese Association for Educational Studies, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021. <https://bit.ly/3AdFca>

155 "Arapların Hafızası Dergisi", Bibliotheca Alexandria, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021. <https://www.bibalex.org/en/news/details?documentid=40203&>

156 "Arap ve İslam Medeniyetinde Bilimsel Metotlar", Bibliotheca Alexandria, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021. <https://bibalex.org/en/news/details?documentid=40135&page=2>

Arap düşünce hayatında özellikle göze çarpmaktadır. Etnik köken, din ve mezheplerin çok çeşitli olduğu Irak'ta faaliyet yürüten Al-Bayan Planlama ve Çalışmalar Merkezi (Al-Bayan Center for Planning and Studies), Irak'ın bu çeşitli yapısını Sümer, Akad, Babil, Asur, Fars, Arap ve Osmanlı medeniyetlerinden kalan bir tarihi çizgiye büründürmüştür.¹⁵⁷ Bir nevi şecere çalışması gibi yürütülen bu çalışmalar ülkenin ve o bölgede yaşayan ulusun uzun bir geçmişe uzanan tarihi meşruiyet kaynağı olmuştur. Bunun yanında Arap devletlerini tarihsel ve sosyolojik açıdan inceleyen Doha Enstitüsü (Katar) Arap coğrafyasında devlet anlayışını Weberci yaklaşımdan ayırarak çan eğrisi olarak tanımlamıştır.¹⁵⁸ Aynı zamanda Arap coğrafyasında mücadeleleriyle öne çıkan isimlerin düşüncesi 2021 yılında işlenmeye devam etmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak çoğunlukla Arap coğrafyasında gerçekleştirilen bu faaliyetler ve burada yer verilemeyenler Arap coğrafyasının tarihi kökenlerine, devlet geleneğine, gençlerine ve eğitimine vurgu yapmıştır. Tarihi mirası kur-

tarmanın önemini¹⁵⁹ anlamak için çatışma ile dağılan kültürün ve ortak hafızanın inşası sanat, arşiv, görsel çalışmalar aracılığıyla tekrardan canlandırılmalıdır. Bunlar ışığında Arap coğrafyasında tarihi mirasın canlı tutuluşu ile gençlik vurgusu üzerinden "zihniyetlerin İslamleştirilmesi" için atılan adımlar takip edilebilmektedir. Özellikle Filistin, Afganistan gibi coğrafyalardan gençlik konusu onların ülkeyi terk etmemesi için yapılacak istihdamlara dönük gerçekleşmektedir. Bunun yanında özellikle kimlik çatışmasının yoğun olduğu bölgelerden biri olan Filistin'de gençlik ve tarih vurgusunun yapıldığı çalışmalar ön plana çıkmaktadır. Ayrıca halihazırda tarihi ve tarih öncesi kalıntılarıyla öne çıkan Mısır'da, İskenderiye Kütüphanesi öncülüğünde iklim, arkeoloji, eğitim, dijitalleşme gibi meseleler tartışılmıştır. Endonezya, Malezya ve Hint Alt Kıtası'nda ise devam eden medrese geleneği ve tarihi, tebliğ ve eğitim odaklı çalışmalarla kendini göstermiştir. Bununla beraber söz konusu bölgelerde Arap coğrafyasında görülmeyen güçlü bir hilafet vurgusu da ön plana çıkmıştır.

157 "Irak'ta Etnik Kökenlerin, Dinlerin ve Mezheplerin Rolü", Al-Bayan Center for Planning and Studies, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021. <https://www.bayancenter.org/en/2021/02/2162/>

158 "Arap Devleti: Sosyolojik-Tarihsel Bir Yaklaşım", Doha Institute, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021. <https://www.doha-institute.org/ar/ResearchAndStudies/Pages/The-Arab-State-A-Historical-Sociology-Approach.aspx>

159 "Antikten Moderne: TARIİ Araştırma Konferansı", The Academic Research Institute in Iraq, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021. <https://www.tarii.org/events/2021/10/6/from-ancient-to-modern-tarii-research-conference>.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

2021 Yılında Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler raporuna bir bütün olarak baktığımızda Müslüman toplumların karşılaştığı uluslararası gündem ve sorunlar karşısında esasında içe kapanık olmayan, eleştiriler ortaya koyan ve çözüm üretme çabasında olan bir tavır aldıklarını görmekteyiz. Bu yapıcı ve yenilikçi tavır, Müslüman toplumları küresel sistem içerisinde edilgen aktör olmanın ötesine taşıyacak bir nüve midir yoksa yalnızca hevesle başlanmış projeler midir zamanla görülecektir. Ancak bizim bu rapordaki analizlerden hareketle edindiğimiz sonuç, fikri birikimlerin eleştirel ve somut adımları da beraberinde getirdiği görüşüdür. Müslüman toplumlardaki fikri birikim; kültürel, ekonomik, politik ve varoluşsal meydan okumalara bir cevap üretme gayreti içerisinde ya da cevap üretmese dahi mevcut durumun eleştirisini ortaya koymaya çalışmaktadır.

2021 yılı özelinde analiz ettiğimiz bu birikimin temalar halinde ortaya koyduğu sonuçlar bize bu eleştirel tutum ve gayretler için bir projeksiyon sunmaktadır. Aşağıda temalar halinde bu sonuçlar yer almaktadır.

Dijitalleşme

- Teknolojinin sosyal ve ekonomik kalkınmaya olan katkısı buzdağının görünen kısmını oluştururken; teknolojiyle birlikte büyüyen dijitalleşmenin görünmeyen yüzü çeşitli riskler de barındırmaktadır. Dijital otoriterleşme bu risklerden biridir.
- Dijital gücün özel şirketlerin elinde yoğunlaşması, siber güvenlik ve yeni tek-

nolojilerin siyasi süreçleri manipüle etmek için bir araç olarak kullanılmasına neden olmuştur.

- COVID-19 salgınının dijitalleşmenin devlet denetimini artırmasına zemin hazırlayacak yönünü de ortaya koymaktadır. COVID-19 salgını muhalif hareketlerin baskılanması, dezenformasyon ve vatandaşları gözetlemenin bir aracı haline getirilmiştir.
- Gelir düzeyi yüksek Körfez ülkeleri dijital dönüşüm girişimlerinde öncü uygulamalar ve platformlar geliştirmiştir. "Dijital Mısır", "Dubai İnternet Şehri", "TASMU Smart Qatar" gibi platformlar önemli dijital girişimlerdir.
- Müslüman toplumların dijitalleşme performansı yalnızca devletlerin politika müdahaleleri ve özel sektör girişimleriyle sınırlı değildir; uluslararası iş birlikleri Müslüman toplumlardaki dijital dönüşümün önemli bir parçasıdır. Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Nijerya, Umman, Pakistan ve Suudi Arabistan iş birliğiyle kurulan Dijital İş Birliği Teşkilatı, dijital dönüşümü desteklemek için hükümetlerle birlikte çalışmayı, dijital ekosistemleri beslemeyi ve girişimcileri desteklemeyi, sosyal gruplar arasında dijital katılımı ve okur yazarlığı teşvik etmeyi hedeflemektedir.

Enerji

- Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) verilerine göre, en büyük petrol rezervlerine sahip olan ülkeler arasın-

da Venezuela'dan sonra sırasıyla Suudi Arabistan, İran, Irak, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Libya ve Cezayir takip etmektedir.

- Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesi fosil yakıt tüketiminden yenilenebilir enerji üretimine geçişte büyük bir potansiyele sahiptir. Fas, Birleşik Arap Emirlikleri, Irak, Suudi Arabistan gibi ülkeler temiz enerjiye geçiş için önemli uygulamalar ortaya koymuştur.
- Müslüman ülkelerin temiz enerjiye geçiş yönündeki çalışma ve uygulamaları küresel çaptaki iklim değişikliğini önleme hedeflerine önemli katkılar sunmaktadır.

İklim Değişikliği

- 2021 senesinde iklim değişikliği dünya gündeminde döngüsel ekonomi, karbon azaltma ekonomisi gibi hedef projelerle kendisini göstermiştir.
- İklim değişikliği iklim göçlerini doğurmuş ve etkisini özellikle Afrika bölgesinde hissettirmiştir. Bu sebeple göçmenlerin yasal hakları konu edinilmiştir.
- İklim değişikliğinin etkilerine uyum süreci tekstil üretiminin yoğunlaştığı yerlerde "yeşil ekonomi", "yeşil moda" gibi kavramların oluşmasına yol açmıştır.

Uluslararası Politika

- Afganistan meselesine dair yapılan çalışmalar hem uluslararası toplumun hem de yeni Afgan yönetiminin ılımlı tavırlar sergilediğini göstermektedir. Bu durum

diyalog ve müzakere kapılarını açık tutmakta ve Afganistan'ın huzur ve istikrarı için elzem görünmektedir. Taliban yönetimi uluslararası politikada tanınırlık kazanmak için muhataplarına karşı ılımlı ve diplomatik bir dil geliştirirken; bölgesel ve küresel güçler ise Taliban yönetimiyle iyi ilişkiler kurmak için özen göstermektedir.

- Ekim ayında Libya İnsan Hakları Merkezi tarafından yayımlanan toplamda 242 bölgesel ve uluslararası örgütün destek verdiği bildiri İsrail'in Filistin topraklarında giderek artan insan hakları ihlallerine, işgaline ve zulmüne tepki olarak Filistin'deki sivil toplum ve insan hakları savunucularıyla dayanışma içinde oldukları duyulmuştur.
- ABD ile olan ilişkilerde Çin'in ekonomik ve politik bir rakip olarak ABD'nin karşısında konumlandığı ancak yine de ABD-Çin ilişkilerinin iş birliği ve rekabet ikileminde seyrettiği tartışılan konular arasında yer almıştır. 160 Çin ile İran arasındaki Stratejik İş Birliği Anlaşması, Körfez bölgesindeki güç dağılımını önemli ölçüde etkileyecek bir "oyun değiştirici" olarak görülmüştür.

Tarih ve Medeniyet

- Tarih, kültür ve medeniyet temaları altında Arap coğrafyası ön plana çıkmıştır. Bu başlıklar Arap topluluklarında devlet geleceği ve geçmişin mirası konuları üzerinde yoğunlaşmıştır.

160 "How Will The US-China Relations Develop in The Biden Era?" (Kazakistan: Eurasian Research Institute, ubat 2021), <https://bit.ly/34YgCTT>.

- Filistin ve Irak gibi çatışma bölgelerinde beyin göçünü önlemek için “gençlik” vurgusu üzerinden kültürel gelenek tasvir edilmiştir.
- Özellikle Mısır’da arkeolojik kazılarında etkisiyle arşiv ve sanat çalışmaları tarihi hafızayı canlı tutma amacı taşımıştır.

Göç

- 2021 senesinin en çok konuşulan maddelerinden biri olan göç genellikle uluslararası çatışma, politika ve güvenlik bağlamında ele alınmıştır.
- Özellikle sınırlardan yaşanan güvenlik ihlal ve sorunları ön plana çıkarken pandemi şartlarının da ağır etkisiyle göçmenler sosyal yardım, sağlık, barınma gibi temel ihtiyaçlara ulaşamamıştır.
- Çok fazla göç alan yerler göçmen karşıtlığını önlemek ve güvenli bir uyum süreci yönetmek adına göçmen farkındalığı üzerine toplumsal bilinç çalışmaları başlatmıştır.

COVID-19

- COVID-19 salgın süreci ülkeler için özellikle ekonomik toparlanma ve kalkınma üzerinden ele alınmıştır. Gelişmekte olan ekonomiye sahip olan ülkeler farklı kalkınma planları çizmişlerdir.
- COVID-19 süreci en fazla göçmenleri etkilemiştir. Sınır boylarında ve kamplarda yaşayan insanlar hijyenden yoksun ve yetersiz gıda ile beslenmekten dolayı pandemiye ağır şartlar altında geçirmişlerdir.
- Pandemi dönemi aşı eşitsizliği, test kiti yetersizliği ve eğitime ulaşmada eşitsizlik gibi kavramları hayatımıza sokmuştur. Bu bağlamda ülkeler birbiriyle çeşitli yardımlaşma stratejileri geliştirmişlerdir.

Eğitim

- Dünyadaki eğitim eşitsizliği salgından önce de önemli bir sorunken salgın şartları bu sorunu daha da kötüleştirmiştir. Dünya Bankası’na göre düşük ve orta gelir düzeyine sahip ülkelerde %50’nin üstünden çocuk “öğrenme yoksulluğu” çekmektedir.
- Eğitim alanında hâlihazırda süregelen eşitsizlikler COVID-19 salgını etkisiyle daha da belirginleşmiştir. Salgın yüz yüze eğitim hayatını sekteye uğrattırırken yerine alternatif olarak uzaktan ve dijital eğitim uygulamaları konulmuştur. Ancak bu uygulamalara refah düzeyi düşük, siyasi olarak kırılabilir ülkeler ve mülteci öğrenciler gibi dezavantajlı gruplar için ulaşılması ve adapte olunması oldukça zor olmuştur.
- Refah düzeyi iyi olan Körfez ülkeleri dijital eğitim platformlarına hızlıca adapte olmuş ve uzaktan ve dijital eğitim uygulamalarında başarı sağlamıştır. Ancak Lübnan ve Filistin gibi kırılabilir bir siyasi ve ekonomik yapıya sahip olan ülkelerde uzaktan ve dijital eğitime erişim sağlamak kolay olmasa da bu ülkelerde de eğitimin sürdürülmesi için önemli çabalar ortaya konmuştur

Kadın

- Güneydoğu Asya ülkelerinde kadınların aile içindeki konumu esas alınarak eğitim ve gelişim konularına odaklanılmıştır.
- Kadınları liderlik pozisyonlarında görmek için ne tür yapıların ve teşviklerin olması gerektiğine dair tartışmalar Ortadoğu’dan Irak ve Libya; Güney Asya’dan Malezya’da yoğunlaşmıştır.

- Ortadoğu'da kadına şiddetle mücadele kapsamında ortaya konan tartışmaların insan hakları ekseninde gündeme geldiği görülürken Malezya'da kadına şiddetin önlenmesi İslami esaslara dayanarak ön plana çıkarılmıştır.
- Kosova ve Bosna Hersek'te kadınların istihdamı ve çalışma koşullarına odaklanılmıştır.
- Ortadoğu bölgesinde kadınların siyasi katılımı gözde konular arasında yer almış Irak, Katar ve Libya'da kadınların siyasi alanlardaki varlığına dair tartışmalar gündemde yer edinmiştir.
- Suudi Arabistan, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri hükümetlerinin terörizm söylemiyle tutuklama, temel haklardan yoksun bırakma ve işkencelerle gündeme geldiği görülmüştür.

Ekonomi

- Ekonomi ve kalkınma alanında yapılan tartışmaların yoğun olarak Güneydoğu Asya ve Körfez bölgesinde gerçekleştiği görülmüştür.
- Yoksulluk seviyesinin düşürülmesini amaçlayan sosyal koruma politikalarının Malezya, Ürdün ve Katar'da gündem edildiği görülürken Birleşmiş Milletlerin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'nın geliştirmekte olan ülkelerdeki karşılığının ne olacağı konusu yoğun olarak Malezya ve Pakistan'da tartışılmıştır.
- Yemen ve Libya'da çatışmaların ekonomi üzerindeki etkisi incelenmiş ve bu ülkelerdeki ekonomik krizlerin çatışmalardan kaynaklı olduğu sonucuna ulaşan çeşitli tartışmalar yapılmıştır.

İnsan Hakları

- Mısır'da insan hakları ihlalleri, zorla alıkoyma, düşünce özgürlüğünün kısıtlanması olaylarının raporlandığı ve bu ihlallerin giderilmesi için kampanyalar düzenlendiği görülürken Tunus'ta ise Mısır'dan farklı olarak halkın karşılanmayan taleplerini duyurabilmek adına gerçekleştirdikleri protestolar ön plana çıkmıştır.
- İsrail'in Filistin'i işgali ve yaşanan hak ihlalleri Filistin dışında en fazla Lübnan ve Ürdün'de gündem edilmiş ve İsrail işgali uluslararası hukuktan politikaya kadar farklı temalarda incelenmiştir.
- Ekim ayında Abdulfettah Burhan'ın Başbakan Abdullah Hamduk yönetimine el koyması ile gündeme gelen Sudan'ın Müslüman toplumlarda yeterince tartışma konusu edilmediği görülmüştür.
- Tunus'ta yaşanan siyasi krizde Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır'ın Cumhurbaşkanı Said'i desteklediği görülmüştür.

Müslüman toplumlarda göze çarpan Körfez monarşilerinde otoriterleşmenin özellikle dijital alana ve insan haklarına yansıdığı ancak buna rağmen teknolojik gelişmelerin ve enerji çalışmalarının öncü şekilde sürdürüldüğü görülmektedir. Güney Asya ülkelerinde ise daha eğitim, ekonomi, kadın hakları ve iklim değişikliği gibi temalar üzerinde durulurken insan hakları ve enerji çalışmaları daha az gündemlerinde yer almıştır. Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde ise göç ve uluslararası politika üzerine yoğunlaşıldığı ve bunun sebebinin de yaşanan iç çatışmalardan ve artan sosyal eşitsizliklerden kaynaklandığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- "1 Million Arab Coders Initiative". Erişim 03 Ocak 2022. <https://www.arabcoders.ae/about>.
- Gulf News. "42,000 Teachers Pass UAE Distance Learning Course". Erişim 03 Ocak 2022. <https://gulfnews.com/uae/education/42000-teachers-pass-uae-distance-learning-course-1.70419973>.
- "İklim krizi: Dünyayı en çok kirleten ülkeler, karbon emisyonunu azaltmak için neler yapıyor?" BBC Türkçe, 2021, Erişim 5 Aralık 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59088481>
- "Public Talk by His Excellency, Amir Khan Muttaqi, Interim Foreign Minister of Afghanistan", Institute of Strategic Studies Islamabad, 12 Kasım 2021, <https://issi.org.pk/31854-2/#>.
- "The Taliban's Big Rebrand", Afghan Institute for Strategic Studies, 27 Kasım 2021, https://www.aiss.af/aiss/news_details/opinions/61a20ae306d8e.
- "Conversations on Afghanistan: Middle East's Perspectives", 10 Kasım 2021, <https://issi.org.pk/press-release-webinar-on-conversations-on-afghanistan-middle-east-perspectives/>.
- "Isolating from Afghanistan is not The Most Sensible Policy' – Expert's Opinion", IWEP, 10 Eylül 2021, <https://iwep.kz/#/posts/613ec82f5fb3932faa0f56aa/#header>.
- "50 Jours Après L'article 80". Tunisia: Tunisian Forum for Economic and Social Rights (FTDES), 17 Eylül 2021. <https://ftdes.net/rapports/Rapport-50-jours-apres-larticle-80.pdf>.
- "ACHRS Statement on NSO Group's Pegasus Spyware and Its Impact on Human Rights", 05 Ağustos 2021, <https://achrs.org/english/2021/08/05/achrs-statement-on-nso-groups-pegasus-spyware-and-its-impact-on-human-rights/>.
- "Agenda Astana Club 2021", Astana Club, erişim 10 Aralık 2021, <http://astanaclub.kz/#/tab/377032857-3>.
- "Astana Club 2021: What will the World Look like after the Pandemic?", IWEP, 14 Kasım 2021, <https://iwep.kz/#/posts/619298ca5fb3932faa0f56e5/#header>.
- Al-Dahab, Ali. "The Escalation of War and Peace Initiatives in Yemen: Dimensions and Scenarios". Al Jazeera Centre for Studies. Erişim 10 Aralık 2021. <https://studies.aljazeera.net/en/analyses/escalation-war-and-peace-initiatives-yemen-dimensions-and-scenarios>.
- Alexandra, Lina, ve M. Waffa Kharisma. "ASEAN-Plus or Plus-ASEAN: The Roles of Regional Major Powers in Dealing with the Myanmar Crisis". Center for Strategic and International Studies, 22 Kasım 2021. <https://www.csis.or.id/publications/asean-plus-or-plus-asean-the-roles-of-regional-major-powers-in-dealing-with-the-myanmar-crisis>.
- "China's Gulf Initiative and the Absence of a Regional Alternative" (United Arab Emirates: Emirates Policy Center, 14 Nisan 2021), <https://epc.ae/details/brief/chinas-gulf-initiative-and-the-absence-of-a-regional-alternative>.
- "Comprehensive Cooperation Agreement Between China and Iran: Strategic Ramifications and Available Options". United Arab Emirates: Emirates Policy Center, 09 Mayıs 2021. <https://bit.ly/3fzYYYY>.
- "COVID-19 Coronavirus Response Middle East and North Africa: Tertiary Education" (World Bank), erişim 03 Ocak 2022, <https://bit.ly/34V9JCR>.
- "Conversations on Afghanistan: Middle East's Perspectives", 10 Kasım 2021. <https://issi.org.pk/press-release-webinar-on-conversations-on-afghanistan-middle-east-perspectives/>.

- Dargin, Justin. "Crossing the Rubicon: Qatar's Journey to Natural Gas Dominance". AlJazeera Centre for Studies, 14 Kasım 2021. <https://studies.aljazeera.net/en/analyses/crossing-rubicon-qatar%E2%80%99s-journey-natural-gas-dominance>.
- "Digital Cooperation Organization", erişim 03 Ocak 2022, <https://dco.org/#dco>.
- "Digital Egypt", Ministry of Communications and Information Techonology, t.y., https://mcit.gov.eg/en/Digital_Egypt.
- "Dubai Internet City", erişim 03 Ocak 2022, <https://dic.ae/discover/about-us>.
- "Education Disrupted Impact of the Conflict on Children's Education in Yemen". UNICEF, 2021. <https://www.unicef.org/yemen/media/5546/file/EDUCATION%20DISRUPTED%20Report.pdf>.
- "Education", UNICEF, erişim 03 Ocak 2022, <https://www.unicef.org/mena/education> ; "Framework for Reopening School", UNICEF, erişim 03 Ocak 2022, <https://www.unicef.org/documents/framework-reopening-schools>.
- "Elbasy Has Urged World Countries to Follow Kazakhstan's Example", IWEP, 13 Eylül 2021, <https://iwep.kz/#/posts/613ec50b5fb3932faa0f56a8#header>
- "Emissions Gap Report 2021". UNEP, UNEP DTU Partnership, 26 Ekim 2021. <https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2021>.
- "Energy subsidies: Easy Pickings for Climate Policy or Political Bombshell?", The Forum ERF Policy Portal, 02 Ekim 2022. <https://theforum.erf.org.eg/2021/10/31/energy-subsidies-easy-pickings-climate-policy-political-bombshell/>.
- "Energy Transition and Climate Change, Challenges and Opportunities for the Gulf Region", Gulf Research Meeting, erişim 10 Aralık 2021, <https://gulfresearchmeeting.net/public/workshops/energy-transition-and-climate-change-challenges-and-opportunities-for-the-gulf-region/29>.
- "Final Communique of the Extraordinary Open-Ended Meeting of the OIC Executive Committee at the Level of Permanent Representatives on the Situation in Afghanistan", Organisation of Islamic Cooperation, 22 Ağustos 2021, https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=29375&t_ref=18482&lan=en.
- "Framework for Reopening School", UNICEF, Erişim 03 Ocak 2022. <https://www.unicef.org/documents/framework-reopening-schools>.
- "Government of Bahrain's Digital Transformation Journey", erişim 03 Ocak 2022, <https://bit.ly/3ldga2D>.
- "Guide to the Circular Carbon Economy", CCE, Erişim 04 Ocak 2022. <https://www.cceguide.org/guide/>.
- "Here's How Indonesia could Get to Zero Emission in its Energy Sector By 2050", The Conversation, 25 Ekim 2021, <https://theconversation.com/heres-how-indonesia-could-get-to-zero-emission-in-its-energy-sector-by-2050-170291>.
- "How will The US-China Relations Develop in The Biden Era?" (Kazakistan: Eurasian Research Institute, Şubat 2021), <https://eurasian-research.org/wp-content/uploads/2021/02/Weekly-e-bulletin-01.02.2021-07.02.2021-No-292.pdf>.
- "Humanitarian Response Plan Yemen 2021". OCHA, Mart 2021. https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Final_Yemen_HRP_2021.pdf.
- "'Isolating from Afghanistan is not the most Sensible Policy' – Expert's Opinion", IWEP, 10 Eylül 2021.
- "Jordan's Education Response to COVID-19: Speed, Support, and Sustainability", World Bank Blogs, erişim 03 Ocak 2022, <https://bit.ly/3rslnvF>.
- "Kazakhstan and the United Arab Emirates: Partnership for a Nuclear -Free Future", IWEP, 02 Kasım 2021, <https://iwep.kz/#/posts/618107255fb3932faa0f56de/#header>.

- "Labor and Social Protests Newsletter in the 1st half of May 2021". Egypt: The Arabic Network for Human Rights, 18 Mayıs 2021. <https://www.anhri.info/?p=24031&lang=en>.
- "Middle East & North Africa Region Covid-19 Situation Report". Lübnan, Nisan 2020. <https://bit.ly/3tDvkdq>.
- "OIC Science and Techonology Summit", Organisation of Islamic Cooperation Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries (SESRIC), 12.12 2021, <https://www.sesric.org/event-detail.php?id=1703>.
- "OIC STI Agenda 2026" (Organisation of Islamic Cooperation), erişim 10 Aralık 2021, <https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=1608&refID=1067>.
- "OPEC sahere of world crude oil reserves, 2018", Organization of the Petroleum Exporting Countries, erişim 10 Aralık 2021, https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm.
- "Options and Challenges Influencing US Policy on Libya" (United Arab Emirates: Emirates Policy Center, 03 Kasım 2021), <https://epc.ae/details/featured/options-and-challenges-influencing-us-policy-on-libya>.
- "Pakistan – America Relations in Post-Trump Era". İran: Institute for Political and International Studies, şubat 2021. <https://ipis.ir/en/subjectview/628484/Pakistan-%E2%80%93-America-Relations-in-Post-Trump-Era>.
- "Pakistan Case Study Situation Analysis on the Effects of and Responses to COVID-19 on the Education Sector in Asia". UNESCO, UNICEF, Ekim 2021. <https://uni.cf/3lJe8xJ>.
- "Pakistan's Response To Climate Change Issues At Middle East Green Initiative Summit". Instute of Strategic Studies Islamabad, 04 Kasım 2021. https://issi.org.pk/wp-content/uploads/2021/11/IB_Khetran_Nov_4_2021.pdf.
- "Report of march 2021: Collective Protests, Suicide and Migration". Tunisa: The Tunisian Forum for Social and Economic Rights, 09 Nisan 2021. <https://ftdes.net/en/ost-rapport-mars-2021-des-mouvements-sociaux-suicides-violences-et-migrations/>.
- "Siaran Pers Launching Laporan Kondisi Kebebasan Beragama/Berkeyakinan Di Indonesia Tahun 2020". Endonezya: Institute for Democracy and Peace, 14 Nisan 2021.
- "Social Dimensions of the Sustainable Development Goals: A Localized Indicator Framework for Measuring Progress". Review of Social Development in Pakistan. Pakistan: Social Policy And Development Centre Karachi, 05 Ekim 2021. <https://bit.ly/3KmiAhm>.
- "Statistical Yearbook On OIC Member Countries 2020" (Ankara: Organisation of Islamic Cooperation Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries, 2021), 237, <https://sesricdiag.blob.core.windows.net/sesric-site-blob/files/article/768.pdf>.
- "TASMU Smart Qatar," erişim 3 Ocak 2022, <https://tasmu.gov.qa/en>.
- "The 'Paris Principles' And The Oman Human Rights Commission". Jordan: The Omani Center for Human Rights, 08 Kasım 2021. <https://ochroman.org/eng/2021/10/paris-principles/>.
- "The Age of Agitation: Who Rules the World?", IWEP, 17 Eylül 2021, <https://iwep.kz/#/posts/61449cbb5fb3932faa0f56ae#header>.
- "The Attacks on Palestinian Digital Rights" (The Arab center for the Advancement of Social Media, 19.05 2021), <https://7amleh.org//storage/The%20Attacks%20on%20Palestinian%20Digital%20Rights.pdf>.
- "The International Community must Support and Protect Palestinian Civil Society", Defender Center for Human Rights, 29 Aralık 2021, <https://www.defendercenter.org/5579>.

- "The New UN Envoy for Yemen...Challenges and Opportunities", Abaad Studies & Research Center, erişim 10 Aralık 2021, <https://abaadstudies.org/news-59891.html>.
- "10 Kasım 2021, <https://www.pjd.ma/node/82554>. اللجنة الرابعة تعتمد 5 قرارات مهمة لصالح القضية الفلسطينية، حزب العدالة والتنمية، 10
- "Saudi Arabia: ALQST for Human Rights, 27 Temmuz 2021. <https://www.alqst.org/ar/post/shrouded-in-secrecy-prisons-and-detention-centres-in-saudi-arabia>.
- Abdul Hamid, Hawati. "Social Protection Policies Beyond Poverty Targeting". Malaysia: Khazanah Research Institute. Erişim 08 Aralık 2021. <http://www.krinstitute.org/assets/contentMS/img/template/editor/Views%20SP%20FINAL.pdf>.
- Abe Nubhan, "Expand distance learning programmes to cope with pandemic", Iium in News, 28 Eylül 2021, <https://newsroom.iium.edu.my/index.php/2021/09/28/expand-distance-learning-programmes-to-cope-with-pandemic/>.
- Adalet ve Kalkınma Partisi. "Bir Rapor Filistin Dijital Haklarına Yönelik Saldırganlığın Ayrıntılarını Ortaya Koyuyor". 12 Ekim 2021. <https://www.pjd.ma/node/82271>.
- Advanced Islamic Studies (IAIS) Malaysia, "COP26'ya Hazırlık: Hükümetler, Sivil Toplum ve Bireyler Tarafından Karbon Emisyonlarının Azaltılması", Erişim 3 Aralık 2021, <https://iais.org.my/events-sp-1744003054/past-events/item/1387-preparing-for-cop26-curbing-carbon-emissions-by-governments-civil-society-and-individuals>.
- Aiyad, Lamis Ben. "Challenges to Libyan Women's Equal Political Participation". Defender Center for Human Rights, 04 Mayıs 2021. <https://www.defendercenter.org/5421>.
- Al Tahreer Association. "من أجل تعزيز التعايش وتخفيف التوترات، جمعية التحرير وبدعم من الوكالة الأمريكية للتنمية الدولية تقيم ورش تدريبية لستين" 2021 07 <https://bit.ly/3rPJL>. شاب وشابة من مختلف مكونات سنجار،
- Al-Bayan Center for Planning and Studies "Irak'ta Etnik Kökenlerin, Dinlerin ve Mezheplerin Rolü", Erişim 3 Aralık 2021 <https://www.bayancenter.org/en/2021/02/2162/>.
- Al-Bayan Center for Planning and Studies, "Irak'ta Barışı Tesis Etme Süreçlerinde Gençliğin Rolü" Erişim 3 Aralık 2021, <https://www.bayancenter.org/wp-content/uploads/2021/05/3jh31.pdf>.
- Al Haddadin, Reem. "Exploring the Impact of COVID-19 on the 'livelihoods' of Syrian refugees in Jordan". COVID-19 Med Policy Briefs. FEMISE, CMI, Ekim 2021. <http://wanainstitute.org/sites/default/files/publications/CMI-FEMISE-brief-no21-fnl.pdf>.
- Ali Al-Dahab, "The escalation of war and peace initiatives in Yemen: dimensions and scenarios", Al Jazeera Centre for Studies, erişim 10 Aralık 2021, <https://studies.aljazeera.net/en/analyses/escalation-war-and-peace-initiatives-yemen-dimensions-and-scenarios>.
- Al-Ubaydli, Omar. "International Trade and Food Security". Bahrain: Bahrain Center for Strategic, International and Energy Studies, 15 Haziran 2021. <https://www.derasat.org/bh/international-trade-and-food-security/>.
- Amman Center for Human Right Studies. "Statements ACHRS Statement on NSO Group's Pegasus Spyware and Its Impact on Human Rights", 05 Ağustos 2021. <https://achrs.org/english/2021/08/05/achrs-statement-on-nso-groups-pegasus-spyware-and-its-impact-on-human-rights/>.
- Amman Center for Human Rights, "COVID-19'un Ürdün'deki Mülteci Kadın ve Çocukları Üzerindeki Etkisi", Erişim 19 Ocak 2022, <https://achrs.org/english/2021/02/08/the-impact-of-covid-19-on-refugees-women-and-children-in-jordan/>.
- Anthony H. Cordesman, "Living with the Taliban?", Center for Strategic & International Studies, 31 Ağustos 2021, <https://www.csis.org/analysis/living-taliban>.

- Arab Planning Institute. "09, إدارة الأزمات الاقتصادية والمالية", Haziran 2021. https://www.arab-api.org/ar/news_details.aspx?news_id=1503.
- Arab Renaissance for Democracy and Development. "ARDD Concludes Hadaf Project with a Media Campaign on The Role of Women, Youth, Civil Society, And the Media in Supporting the Government in Preventing Violent Extremism", 02 Şubat 2021. <https://bit.ly/3A8U925>.
- Ashraf Mohamed Kishk, "قطب عالمي واحد أم عالم متعدد الأقطاب؟" (Bahrein: Bahrain Center for Strategic, International and Energy Studies, 15 Mart 2021), <https://www.derasat.org.bh/one-global-pole-or-a-multipolar-world/>.
- Ayşe Al Basri, "واقع الملحكمة الجنائية الدولية وآفاق التحقيق يف الجرائم املتعلقة بقضية فلسطيني" (Arab Center for Research & Policy Studies, 28 Temmuz 2021), <https://www.dohainstitute.org/ar/PoliticalStudies/Pages/International-Criminal-Court-Prospects-for-an-Investigation-into-War-Crimes-in-Palestine.aspx>.
- Azevedo, Joao Pedro. "Learning Poverty : Measures and Simulations". Washington: World Bank, 2020. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34654>.
- Bahrain Center for Strategic, International and Energy Studies, "2021 MENA Think Thank Summit", Erişim 19 Ocak 2022, <https://www.derasat.org.bh/2021-mena-think-tank-summit-virtual/>.
- Barış Seçkin, "Avrupalı Sivil Toplum Kuruluşları Akdeniz'de 1000'den Fazla Göçmen Kurtardı", Erişim 4 Kasım 2021, <https://www.haberler.com/avrupali-sivil-toplum-kuruluslari-akdeniz-de-1000-14507651-haberi/>.
- Bibliotheca Alexandria, "Arap ve İslam Medeniyetinde Bilimsel Metotlar", Erişim 3 Aralık 2021 <https://bibalex.org/en/news/details?documentid=40135&page=2>.
- Bibliotheca Alexandria, "Arapların Hafızası Dergisi", Erişim 3 Aralık 2021, <https://www.bibalex.org/en/news/details?documentid=40203&>.
- Brooking Doha Center. "Supporting families supports the economy: Social nets are economic foundations", 27 Eylül 2021. <https://brook.gs/33Ko7NU>.
- Cairo Institute of Human Rights Studies. "Sudan: No to Military Rule", 26 Kasım 2021. <https://cihrs.org/sudan-no-to-military-rule/?lang=en>.
- CCE. "Guide to the Circular Carbon Economy". Erişim 23 Aralık 2021. <https://www.cceguide.org/guide/>.
- Center for Policy Dialogue, "Bangladeş'te İklim Fonlarını İçeren Harmanlanmış Bir Finans Mekanizmasının Kurulması: Fırsatlar ve Zorluklar", Erişim 3 Aralık 2021, <https://cpd.org.bd/blended-finance-mechanism-for-green-economic-growth/>.
- Center for Policy Dialogue, "Düşük Karbonlu ve İklim Dayanıklı Bir Dünyaya Doğru: COP26'dan Beklentiler", Erişim 3 Aralık 2021, <https://cpd.org.bd/towards-a-low-carbon-and-climate-resilient-world-expectations-from-cop26/>.
- Center for Strategic and International Studies, "Sahra Altı Afrika'da Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler, Harmanlanmış Finans ve İklim Değişikliği", Erişim 3 Aralık 2021, <https://www.csis.org/analysis/small-and-medium-sized-enterprises-blended-finance-and-climate-change-sub-saharan-africa>.
- Centre for Democracy and Human Rights, "Göç Bağlamında Alternatif Gözaltı Tedbirlerinin Uygulanması", Erişim 5 Aralık 2021, <http://www.cedem.me/en/activities/1276-odrzana-dvodnevna-akademija-primjena-alternativnih-mjera-pritvaranja-u-kontekstu-migracija>.
- CentreforStrategicandInternationalStudies. "Definisi dan Pemetaan Diplomasi Ekonomi Indonesia", 12 Mayıs 2021. <https://www.csis.or.id/publications/definisi-dan-pemetaan-diplomasi-ekonomi-indonesia>.
- CREAD, "Covid-19 Etki Serisi: Covid-19 Pandemisi Zamanlarında Tüketim Eğilimleri", Erişim 19 Ocak 2022, <http://www.cread.dz/serie-impact-covid-19-les-tendances-de-consommation-en-temps-de-pandemie-covid-19/>.

- Çiğdem Börke Tunalı, "COVID-19 Pandemisinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi", COVID-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri, Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt, Sayım Yoğun, Ed. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2020: 25-35.
- Darandari, Abdul İlah, ve David Haverland. "Economic diversification within the framework of the Kingdom's Vision 2030". Productivity and economic diversification. Saudi Arabia: King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, 14 Nisan 2021.
- Dhingra, Reva. "Refugees at Risk in Jordan's Response to COVID-19". reliefweb, 09 Nisan 2020. <https://reliefweb.int/report/jordan/refugees-risk-jordan-s-response-covid-19>.
- Doha Institute, "Arap Devleti: Sosyolojik-Tarihsel Bir Yaklaşım", Erişim 3 Aralık 2021 <https://www.doha-institute.org/ar/ResearchAndStudies/Pages/The-Arab-State-A-Historical-Sociology-Approach.aspx>.
- Ebrahimkhani, Hossein. "Afghan Peace Process and the New U.S. Administration". İran: Intitute for Political and International Studies, Şubat 2021. <https://ipis.ir/en/subjectview/629223/Afghan-Peace-Process-and-the-New-US-Administration>.
- ECOFIN Agency. "13", "المغرب نجح في بناء اقتصاد ديناميكي بدعمه نمو مستمر بفضل سياسة الاستثمار الطموحة", Eylül 2021. <https://www.pjd.ma/node/81968>.
- Economic Research Forum, "İklim Finansmanı: Daha Yoksul Ülkelerin Acilen Buna İhtiyacı Var", Erişim 3 Aralık 2021, <https://theforum.erf.org.eg/2021/11/08/climate-finance-poorer-countries-need-matter-urgency/>.
- Economic Research Forum. "Landscape of Formal Social Protection in Jordan", 27 Eylül 2021. <https://erf.org.eg/events/landscape-of-formal-social-protection-in-jordan/>.
- Ekonomik Araştırma ve Reform Merkezi, "Pandemi Sonrası Orta Asya Bölgesi Ülkelerinin Sosyal ve Ekonomik Toparlanması", Erişim 19 Ocak 2022, <https://www.cer.uz/ru/post/publication/socialnoe-i-ekonomiceskoe-vosstanovlenie-stran-regiona-centralnoj-azii-posle-pandemii>.
- Emirates Policy Center. "Yemen's Economy in Emergency: Implications and Options", t.y. <https://epc.ae/whatif-details/102/yemens-economy-in-crash-landing-mode-implications-and-options>.
- Ferdowsipour, Mojtaba. "New Round of US-Iraqi Talks: Challenges and Opportunities Ahead". Institute for Political and International Studies, Mayıs 2021. <https://ipis.ir/en/subjectview/638700>.
- Gulf News. "42,000 Teachers Pass UAE Distance Learning Course", 16 Mart 2020. <https://gulfnews.com/uae/education/42000-teachers-pass-uae-distance-learning-course-1.70419973>.
- Hamad b. Khalifa University "Covid-19 Pandemisinin İşçi Hakları ve Düzenlemelerine Etkisi", Erişim 19 Ocak 2022, <https://www.hbku.edu.qa/en>.
- Hamad bin Khalifa University College of Humanities and Social Sciences. "Impact of Gender Quotas on Women's Political Participation", 10 Temmuz 2021. <https://www.hbku.edu.qa/en/news/CHSS-SP-GQWPP>.
- Hawati, Abdul Hamid, Firouz Adam Manaf Mohamed, Romadan Khalidi Jarud, Sazali Nur Thuraya, Muzafer Puteri Marjan Megat, ve Tumin Siti Aisyah. "Building Resilience: Towards Inclusive Social Protection in Malaysia". Malaysia: Khazanah Research Institute, 23 Eylül 2021.
- Hossein Ebrahimkhani, "Afghan Peace Process and the New U.S. Administration" (İran: Intitute for Political and International Studies, ubat 2021), <https://ipis.ir/en/subjectview/629223/Afghan-Peace-Process-and-the-New-US-Administration>.
- Institute of Strategic Studies Islamabad, "Çin-Pakistan COVID-19 İş Birliği", Erişim 19 Ocak 2022, <https://issi.org.pk/report-public-talk-on-china-pakistan-covid-19-cooperation/>.

- Institute of Islamic Understanding Malaysia, "Syed Muhammad Naquib Al-Attas – Küresel Bir Vizyoner", Erişim 3 Aralık 2021 <https://www.ikim.gov.my/new-wp/index.php/2021/02/07/islamically-minding-the-mind-for-the-21st-century/>.
- Institute of Palestine Studies. "IPS Condemns Israeli Designation Of Six Major Human Rights Groups as "Terrorist Organizations", 23 Kasım 2021. <https://www.palestine-studies.org/en/node/1651733>.
- Institute of Strategic and International Studies (ISIS) Malasia. "Why aren't There More Women Making Decisions?", 01 Nisan 2021. <https://www.isis.org.my/recent-event/why-arent-there-more-women-making-decisions/>.
- Institute of Strategic and International Studies (ISIS), "Küresel Salgının Güneydoğu Asya'daki Göçmenler ve Mülteciler Üzerindeki Etkisi- Bir Yılın Ardından", Erişim 4 Aralık 2021 <https://www.isis.org.my/recent-event/the-impact-of-the-global-pandemic-on-migrants-and-refugees-in-southeast-asia-one-year-on/>.
- Institute of Strategic and International Studies Malaysia, "COVID-19'a Uyum: Malezya'nın Yeni Dünya İçin Dış Politika Öncelikleri", Erişim 19 Ocak 2020, <https://www.isis.org.my/recent-event/adapting-to-covid-19-malaysian-foreign-policy-priorities-for-the-new-world/>.
- Institute of Strategic and International Studies Malaysia, "Malezya Covid-19 Ekonomik Krizinden Nasıl Kurtulacak", Erişim 19 Ocak 2022, <https://www.isis.org.my/2021/09/20/how-will-malaysia-survive-the-covid-19-economic-crisis-the-answer-may-be-from-lessons-learned-in-the-past/>.
- International Development Finance Club, "İklim Azaltma Finansman Takibi için Ortak İlkeler", Erişim 3 Aralık 2021, <https://www.isdb.org/sites/default/files/media/documents/2021-10/Common%20Principles%20for%20Climate%20Mitigation%20Finance%20Tracking.pdf>.
- International Islamic University of Malasia. "Breaking The Silence: Role Of Mental Health Advocacy And Communication", 19 2021. <https://bit.ly/3tAMWGG>.
- International Islamic University, "Medrese: Toplumun Bütünleyici Parçası", Erişim 3 Aralık 2021 <https://www.iiu.edu.pk/?cat=3>.
- Islamabad Policy Research Institute, "İklim Değişikliğinin Pakistan'ın Gıda Güvenliği Üzerindeki Etkisi ile Nasıl Mücadele Edilir?" Erişim 3 Aralık 2021, <https://ipripak.org/how-to-counter-the-impact-of-climate-change-on-pakistans-food-security>.
- Ivana Zacarias vd., "Beyond Covid-19: What Can Countries Do to Adress the Learning Loss Caused By the Pandemic?" (The Think20, Eylül 2021), <https://www.t20italy.org/wp-content/uploads/2021/09/TF6-6bis.pdf>.
- İslamic Human Rights Commission. "Bristol University could lose millions over sacking of professor". Non Governmental Organization, 26 Ekim 2121. <https://bit.ly/3fzYzWp>.
- Jacqueline Lee, "How the Data Security Law Sets the Stage for the Tech Industry in China and Beyond", Center ofr Strategic & International Studies, 30 Ağustos 2021, <https://www.csis.org/blogs/strategic-technologies-blog/how-data-security-law-sets-stage-tech-industry-china-and-beyond>.
- Jerković, Nermina. "Međunarodni dokumenti za osnaživanje žena i sigurnosti: od statistike do donošenja odluka." Bosniaand Herzegovina: Center for Security Studies, Nisan 2021.
- Justin Dargin, "Crossing the Rubicon: Qatar's Journey to Natural Gas Dominance", AlJazeera Centre for Studies, 14 Kasım 2021, <https://studies.aljazeera.net/en/analyses/crossing-rubicon-qatar%E2%80%99s-journey-natural-gas-dominance>.
- Karin Lundgren, Kaley Kuklane, Chuansi GAO, "Ingvar Holmér, Effects of Heat Stress on Working Populations when Facing Climate Change", Industrial Health, 2013: 3-15.

- Khan, Mahrukh. "Issue Brief on 'Pakistan US Relations: The Shifting Sands'". Pakistan: Institute of Strategic Studies Islamabad, 30 Ağustos 2021. <https://issi.org.pk/issue-brief-on-pakistan-us-relations-the-shifting-sands/>.
- Khazanah Research Institute, "Konutlar ve Pandemi: Sorunlar ve Zorluklar", Erişim 19 Ocak 2022, http://www.krinstitute.org/Events-@-Bicara_KRI-_Perumahan_dan_Pandemik-;_Isu_dan_Cabaran.aspx.
- King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, "COVID-19'un Ulaştırma ve Benzin Talebi Üzerindeki Etkisini Yeniden İncelemek", Erişim 10 Ocak 2022, <https://www.kapsarc.org/ar/research/publications/visiting-the-impact-of-covid-19-on-the-demand-for-transport-and-gasoline/>.
- King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, "Çin'in BRI ve Suudi Vizyonu 2030: Sürdürülebilirlik İçin Ortaklığa Bir Bakış", Erişim 3 Aralık 2021, <https://www.kapsarc.org/research/publications/chinas-bri-and-saudi-vision-2030-a-review-to-partnership-for-sustainability/>.
- Kishk, Ashraf Mohamed. "قطب عالمي واحد أم عالم متعدد الأقطاب؟". Bahrain: Bahrain Center for Strategic, International and Energy Studies, 15 Mart 2021. <https://www.derasat.org/bh/one-global-pole-or-a-multipolar-world/>.
- Kosovo Center for Security Studies. "Women's Security Forum", 14 Nisan 2021. <http://www.qkss.org/en/News/Womens-Security-Forum-with-participants-from-Peja-1421>.
- Kürşad Zorlu, "Nükleer silahsızlanma ve bozkırda bir liderlik becerisi", Anadolu Ajansı, 27 Ağustos 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/nukleer-silahsizlanma-ve-bozkirda-bir-liderlik-becerisi/2347876>.
- Lee, Jacqueline. "How the Data Security Law Sets the Stage for the Tech Industry in China and Beyond". Center ofr Strategic & International Studies, 30 Ağustos 2021. <https://www.csis.org/blogs/strategic-technologies-blog/how-data-security-law-sets-stage-tech-industry-china-and-beyond>.
- Lebanese Association for Educational Studies, "Lübnan'da Marjinalleştirilmiş Ortamlarda Gençlik: Lübnan Yoksulluk Cepleri, Filistin Kampları ve Suriye Buluşmaları", Erişim 3 Aralık 2021 <https://bit.ly/3AdFcfa>
- LEGIS," Bosna'da Tehlikeli Sınır Geçişi Oyunu", Erişim 5 Aralık 2021, <http://www.legis.mk/news/2855/the-perilous-border-crossing-game-in-bosnia>
- Lina Alexandra ve M. Waffa Kharisma, "ASEAN-Plus or Plus-ASEAN: The Roles of Regional Major Powers in Dealing with the Myanmar Crisis" (Center for Strategic and Internatiinal Studies, 22 Kasım 2021), <https://www.csis.or.id/publications/asean-plus-or-plus-asean-the-roles-of-regional-major-powers-in-dealing-with-the-myanmar-crisis>.
- Lukas, Stefan, ve Dirk Linowski. "The China-Pakistan Economic Corridor (CPEC) and Its Implications for Security Cooperation in the Region". Policy Brief. Kyrgyz Republic: OSCE Academy, Ocak 2021.
- Magreb Economic Forum, "AB Yeşil Anlaşması ve Mağrib Ülkeleri", Erişim 3 Aralık 2021, <https://www.magef.org/the-eu-green-deal-and-the-maghreb-countries/>
- Maha Shuayb ve Mohammad Hammoud, "The Protracted Reality of Syrian Children in Lebanon: Why Go to School with no Prospects?" (Lübnan: Centre for Lebanese Studies), erişim 10 Aralık 2021, <https://lebanesestudies.com/the-protracted-reality-of-syrian-children-in-lebanon-why-go-to-school-with-no-prospects/>.
- Mai Abu Moghli ve Maha Shuayb, "Education Under Covid-19 Lockdown: Reflections from Teachers, Students & Parents" (Centre for Lebanese Studies, 2021), <https://lebanesestudies.com/wp-content/uploads/2020/06/booklet-covid-19eng-4augFinal.pdf>.
- Makram, Raina. "باحثة - مركز الأهرام للدراسات السياسية والاستراتيجية". Al Ahram Center for Political and Strategic Studies, t.y. <https://acpss.ahram.org.eg/News/17045.aspx>.
- Mansouri, Noura, ve Adnan Shibab Eldin. "Will COP26 Recognize a Role for Nuclear Energy in the Clean Energy Mix?" Suudi Arabistan: King Abdullah Petroleum Stu-

- dies and Research Center, 04 Ekim 2021. <https://www.kapsarc.org/research/publications/will-cop26-recognize-a-role-for-nuclear-energy-in-the-clean-energy-mix/>.
- Mehdi Zadehali, "Revitalizing International Cooperation on Nuclear Nonproliferation", Institute for Political and International Studies, Ekim 2021, <https://ipis.ir/en/subjectview/655061>
- Middle East Institute. "Iran's Economy Under Sanctions and the Outlook for 2022", 26 Ekim 2021. <https://www.mei.edu/events/irans-economy-under-sanctions-and-outlook-2022>.
- Mir Sherbaz Khetran, "Pakistan's Response to Climate Change Issues at Middle East Green Initiative Summit" (Pakistan: Institute of Strategic Studies Islamabad, 04 Ekim 2021), https://issi.org.pk/wp-content/uploads/2021/11/IB_Khetran_Nov_4_2021.pdf.
- Mojtaba Ferdowsipour, "New Round of US-Iraqi Talks; Challenges and Opportunities Ahead" (Institute for Political and International Studies, Mayıs 2021), <https://ipis.ir/en/subjectview/638700>.
- Moroccan Institute for Policy, "Analysis Fas Gerçekten Avrupa'nın Jandarması mı?", Erişim 4 Aralık 2021 <https://mipa.institute/8653>
- Morten Boas. "Preventing Violent Extremism in the Balkans and the MENA". Policy Brief. Middle East Research Institute, 02 Kasım 2021. <http://www.meri-k.org/publication/preventing-violent-extremism-in-the-balkans-and-the-mena/>.
- Muhamedov, Rustam. "Digital Transformations in Central Asia: Current State and New Perspectives". Bishkek: OSCE Academy in Bishkek, 16 Eylül 2021. <https://osce-academy.net/upload/file/2.pdf>.
- Muhammadiyah Cahaya Islam Berkemajuan. "Peluang dan Tantangan Pengusaha Muslimah di Indonesia", 21 Nisan 2021. <https://muhammadiyah.or.id/peluang-dan-tantangan-pengusaha-muslimah-di-indonesia/>.
- Muhammed Ahmet Salih, "الطاقة المتجددة وسياسات الطاقة الكهربائية في العراق" (Al-Bayan Center for Planning and Studies, 2021), <https://www.bayancenter.org/wp-content/uploads/2021/07/783tf3.pdf>.
- Muhammadiyah Movement, "Yeterince Büyük ve Güzel Değil, Camiler De Çevre Dostu Olmalı", Erişim 3 Aralık 2021, <https://muhammadiyah.or.id/tidak-cukup-besar-dan-cantik-masjid-pun-harus-ramah-lingkungan/>
- Noura Mansouiri ve Adnan Shibab Eldin, "Will COP26 Recognize a Role for Nuclear Energy in the Clean Energy Mix?" (Suudi Arabistan: King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, 04 Ekim 2021), <https://www.kapsarc.org/research/publications/will-cop26-recognize-a-role-for-nuclear-energy-in-the-clean-energy-mix/>.
- Oğuzlu, Tarık. "Küresel sorunlara küresel bakmamak: İş birliği neden kolay değil?" Anadolu Ajansı, 26 Kasım 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kuresel-sorunlara-kuresel-bakmamak-is-birligi-neden-kolay-degil/2431420>.
- Ömer Faruk Yıldız, "ASEAN Liderler Toplantısının Sonuçları Myanmar için Çözüm Umutu Taşıyor", Anadolu Ajansı, 28 Nisan 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/asean-liderler-toplantisinin-sonuclari-myanmar-icin-cozum-umudu-tasiyor/2223265#>.
- Palestinian Academic Society for The Study of International Affairs, "Bir Karar Verici Olsaydım... Kudüs'teki Filistinli Gençliğin Sesleri ve Vizyonları", Erişim 3 Aralık 2021 http://passia.org/media/filer_public/b9/bf/b9bfa82a-a850-4e86-9f60-65d448ceafbb/fes_youth_conference_2021_-_full_program.pdf
- Project ID. "Student Voice Matters (SVM) 2021 Articles". Erişim 15 Ocak 2022. <https://project-id.org/svm2021#svm2021-1-banner>.
- Qatar Foundation, "Bir Etiketin Ötesine Bakmak: Katar'daki Afgan Mültecilerin Hayatlarına Bir Bakış", Erişim 5 Aralık 2021, <https://www.qf.org.qa/stories/looking-beyond-a-label-a-glimpse-into-the-lives-of-afghan-refugees-in-qatar>

- Qatar Foundation, "COVID-19, Okullar ve Çocukların Ruh Sağlığı", Erişim 19 Ocak 2022, <https://www.qf.org.qa/stories/covid-19-schools-and-childrens-mental-health-how-we-can-help-to-build-our>
- Qistina, Tengku. "Time to Build Back Better with More Women Leaders". Malasia: Institute of Strategic and International Studies (ISIS) Malasia, 23 Ağustos 2021. <https://www.isis.org.my/2021/08/23/time-to-build-back-better-with-more-women-leaders/>.
- Raina Makram, "باحثة - مركز الأهرام للدراسات السياسية والاستراتيجية" (Al Ahram Center for Political and Strategic Studies, t.y.), <https://acpss.ahram.org.eg/News/17045.aspx>.
- Reliefweb. "COP 26: The climate conference that failed the South", 18 Kasım 2021. <https://reliefweb.int/report/world/cop-26-climate-conference-failed-south>.
- Rim Berahab ve Uri Dadush, "Morocco at COP 26" (Policy Center for the New South, 09 Kasım 2021), https://www.policycenter.ma/sites/default/files/PB_43-21_Rim-Dadush-vf.pdf.
- Sarah Vuylsteke, "When Aid Goes Awry: How the International Humanitarian Response is Failing Yemen" (Sana'a Center for Strategic Studies, 27 Ekim 2021).
- Sustainable Development Policy, "COP26 için İklim Hedefleri Zemininde Pakistan'ın Yeşil Finansmanı ve Ekonomik İyileşmesi" Erişim 3 Aralık 2021, https://sdpi.org/green-financing-and-economic-recovery-of-pakistan-in-the-backdrop-of-climate-goals-for-cop26/event_detail
- The Academic Research Institute in Iraq, "Antikten Moderne: TARIİ Araştırma Konferansı", Erişim 3 Aralık 2021 <https://www.tarii.org/events/2021/10/6/from-ancient-to-modern-tarii-research-conference>
- The Arab Planning Institute. "The Arab Planning Institute Organized an Interactive Online Training Program Remotely for the Institute of Public Administration", 07 Temmuz 2021. https://www.arab-api.org/ar/news_details.aspx?news_id=1507#.
- The Arabic Network for Human Rights, "Egypt: Implementing Regulations of NGO Law intended to Cripple Civil Society", 25 Şubat 2021, <https://www.anhri.info/?p=22325&lang=en>.
- The Center for International Forestry Research, "Küresel Güney'deki Orman Sınırı: İklim Değişikliği Politikaları, Kalkınma ve Eşitlik Vaadi", Erişim 3 Aralık 2021, https://www.cifor.org/publications/pdf_files/articles/ABrockhaus2101.pdf
- The Forum ERF Policy Portal. "Energy subsidies: easy pickings for climate policy or political bombshell?", 02 Kasım 2021. <https://theforum.erf.org.eg/2021/10/31/energy-subsidies-easy-pickings-climate-policy-political-bombshell/>.
- The International Campaign for Freedom in the United Arab Emirates (ICF UAE). "Geneva Based NGO Discloses More UAE War Crimes in Secret Prisons in Yemen", 10 Ocak 2021. <http://www.icfuae.org.uk/news/geneva-based-ngo-discloses-more-uae-war-crimes-secret-prisons-yemen>.
- The International Campaign for Freedom in the United Arab Emirates (ICF UAE). "Joint Letter Calling on Writers to Boycott the UAE's Sheikh Zayed Book Award over Human Rights Concerns", 10 Mayıs 2021. <http://www.icfuae.org.uk/news/joint-letter-calling-writers-boycott-uaes-sheikh-zayed-book-award-over-human-rights-concerns>.
- The Lebanese Center for Policy Studies, "Heba Edilen Potansiyel: Lübnan İş Pazarında Suriyeli Mültecilerin Vasıfsız Uyumsuzluğu", Erişim 5 Aralık 2021, <https://www.lcps-lebanon.org/publication.php?id=420&category=700&year=2021>
- The Tunisian Forum for Economic and Social Rights, "Teboulba, Kerkennah ve Zarzis bölgelerindeki kıyı balıkçılığı sektörünün durumuna ilişkin küçük balıkçılar arasında anket", Erişim 5 Aralık 2021, <https://ftdes.net/enquete-aupres-des-petits-pecheurs-sur-la-situation-du-secteur-de-la-peche-cotiere-dans-les-regions-teboulba-kerkennah-et-zarzis/>

- The West Asia-North Africa (WANA) Institute, "COVID-19'un Ürdün'deki Suriyeli Mültecilerin "Geçim Kaynakları" Üzerindeki Etkisini Araştırmak", Erişim 4 Aralık 2021 <https://wanainstitute.org/sites/default/files/publications/CMI-FEMISE-brief-no21-fnl.pdf>
- The West Asia-North Africa Institute, "İnsan Güvenliği Üzerine Ürdün-AB Diyalogu: Odaktaki Mülteciler ve Zorunlu Göçmenler Projesi Faaliyete Geçti", Erişim 5 Aralık 2021, <http://wanainstitute.org/en/project/jordan-eu-dialogue-human-security-refugees-and-forced-migrants-focus>
- The World Bank. "Learning Poverty", 15 Eylül 2019. <https://www.worldbank.org/en/topic/education/brief/learning-poverty>.
- TRT HABER. "Suudi Arabistan'da `Yeşil Orta Doğu Girişimi Zirvesi` düzenlendi". Erişim 23 Aralık 2021. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/suudi-arabistanda-yesil-orta-dogu-girisimi-zirvesi-duzenlendi-620148.html>.
- Uluslararası Gazeteciler Federasyonu. "Yemen: Aden'de Kadın Gazetecilerin İş Güvenliği Konusunda Kurs Düzenlenmesi", 20 Ağustos 2021. <https://bit.ly/3FLq6yy>.
- UN Environment Programme. "Updated climate commitments ahead of COP26 summit fall far short, but net-zero pledges provide hope", 26 Ekim 2021. <https://www.unep.org/news-and-stories/press-release/updated-climate-commitments-ahead-cop26-summit-fall-far-short-net>.
- UNESCO. "Education: From disruption to recovery". Erişim 06 Ocak 2022. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>
- United Nations. "Middle East Green Initiative: 'pathbreaking work' to protect the planet", 25 Ekim 2021. <https://news.un.org/en/story/2021/10/1103992>.
- Ümit Şahin, vd. ed., Türkiye'nin Karbonsuzlaşma Yol Haritası 2050'de Net Sıfır Yönetici Özeti, İstanbul: Politikalar Merkezi, 2021.
- World Bank Blogs. "COVID-19 and digital learning preparedness in Jordan", 21 Mayıs 2020. <https://blogs.worldbank.org/arabvoices/covid-19-and-digital-learning-preparedness-jordan>.
- World Bank Blogs. "Indonesia's education technology during COVID-19 and beyond", 19 Mayıs 2020. <https://blogs.worldbank.org/eastasiapacific/indonesias-education-technology-during-covid-19-and-beyond>.
- Yusuf, Shahid. "Digital technology and inequality: the Impact on Arab countries". The Forum ERF Policy Portal, 09 2021. <https://theforum.eref.org.eg/2021/10/24/digital-technology-inequality-impact-arab-countries/>.
- Zacarias, Ivana, Rafael Carrasco, Mauricio Farías, Devyani Pershad, David Dingus, Natasha Ridge, ve Marvin Erfurth. "Beyond Covid-19: What Can Countries Do to Adress the Learning Loss Caused By the Pandemic?" The Think20, Eylül 2021. <https://www.t20italy.org/wp-content/uploads/2021/09/TF6-6bis.pdf>.
- Zeinab F. Shuker, "The Many Layers and Complexities of Iraq's Energy Landscape", Emirates Policy Center, 17 Kasım 2021, <https://www.epc.ae/details/brief/the-many-layers-and-complexities-of-iraq-s-energy-landscape>.
- Libya: Defender Center for Human Rights, 06 Temmuz 2021. <https://www.defendercenter.org/ar/5504>.

2021 yılında Müslüman dünyanın gündeminde ne tür değişimler, sorular, gelişmeler, yönelimler, etkileşimler ve tartışmaların mevcut olduğunu araştırıp bunların takibini ve analizini yapmak ve Müslüman dünyayı bu tartışmalar bağlamında inceleyip ortaya bir analiz sunmak amacıyla Müslüman Dünyadan Fikri Birikimler 2021 raporu hazırlanmıştır.

Bu rapor, şimdi ve geleceğe yönelik bir perspektifle Müslüman toplumlardaki fikri birikimlere ilişkin güncel olanı ele alarak tasnif edilmiş veriye ulaşma amacını gütmektedir. Tasnif edilmiş veriye ulaşma amacımız ise Müslüman toplumlarda tematik derinleşmelerin hangi toplumsal kavramlar ve konular üzerinden geliştiğini bulmaktır.

Müslümanların 2021 yılında en çok üzerinde durduğu ve derinleştiği temalar COVID-19, iklim değişikliği, insan hakları, dijitalleşme ve teknoloji, ekonomi ve kalkınma, uluslararası politika, göç, enerji, kadın, eğitim, tarih ve medeniyet olmuştur. Bu temalarda yer alan konular sadece Müslüman toplumları değil tüm küresel sistemde gündem oluştursa da rapordaki analizlerde Müslüman toplumların karşılaştığı sorun ve gündemlere ilişkin ürettiği politika, strateji ve çözümler karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.